

Een wereldschokkend programma

De visie op de Nederlandse buitenlandpolitiek van Keerpunt 1972

Heine ten Hoeve

Masterscriptie Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief
Universiteit Utrecht

Begeleiding door S. Massink MSc.

30 januari 2017

4013018

h.w.tenhoeve@students.uu.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 Keerpunt nader bekeken	14
Hoofdstuk 2 Nieuwe geluiden	18
Hoofdstuk 3 Een progressief verbond	28
Hoofdstuk 4 Ambitie en praktijk	36
Conclusie Voorzichtig keren	50
Literatuurlijst	54
Bijlagen	59

Samenvatting Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 kwamen de PvdA, D66 en PPR met een gezamenlijk verkiezingsprogramma: *Keerpunt 1972*. In dit onderzoek worden de hierin opgenomen radicale plannen voor de Nederlandse buitenlandpolitiek behandeld. Eerst wordt de brede context waarin *Keerpunt* ontstond onderzocht. Veranderende Europees-Amerikaanse verhoudingen, ontspanning in de Koude Oorlog en de revolutionaire sfeer van de jaren 60 waren essentieel. Vervolgens wordt uit analyse van het jaar 1972 geconcludeerd dat de radicale toon van *Keerpunt* een grote rol speelde in de verkiezingstactiek van polarisatie. Deze toon had nog radicaler geweest kunnen zijn, als vooraanstaande leden van de drie partijen niet de ledencongressen tot gematigdheid hadden gedwongen. Ten slotte komen de formatie en het beleid van het kabinet-Den Uyl (1973 – 1977) aan bod. De polarisatiestrategie en meningsverschillen over het buitenlandbeleid maakten toenadering tot de KVP en ARP in de formatie moeilijk. Het kabinet dat ontstond omarmde *Keerpunt* vooral symbolisch; acties die diplomatieke belangen werden meestal geschuwd. De conclusie luidt dat radicale plannen uit de jaren 60 op gematigde wijze werden gekanaliseerd in *Keerpunt* en het kabinet-Den Uyl. Vervolgens werden de plannen afgeremd door onveranderlijke internationale omstandigheden, waar een *small power* als Nederland zich naar moet schikken.

Verklaring gebruikte afkortingen

Politieke partijen

ARP	Anti-Revolutionaire Partij
CHU	Christelijk-Historische Unie
CPN	Communistische Partij van Nederland
D66	Democraten '66
KVP	Katholieke Volkspartij
PPR	Politieke Partij Radicalen
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Organisaties

EG	Europese Gemeenschap
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
VN	Verenigde Naties

Archiefinstellingen

DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Rijksuniversiteit Groningen)
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
NA	Nationaal Archief
PDC	Parlementair Documentatiecentrum (Universiteit Leiden)

Overig

DDR	Duitse Democratische Republiek (<i>Deutsche Demokratische Republik</i>)
-----	---

Inleiding

In 1972 kwamen de Partij van de Arbeid (PvdA), Democraten 66 (D66¹) en Politieke Partij Radicalen (PPR) met *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie*.² Het uitbrengen van een gezamenlijk verkiezingsprogramma paste binnen eerdere samenwerking van de drie partijen in de jaren 70. Voor de verkiezingen van 1971 kwamen zij bijvoorbeeld met een ‘alternatief kabinet’, inclusief regeringsprogramma. Ondanks verschillende opvattingen over onder andere het buitenlandbeleid van Nederland vonden de drie elkaar in revolutionair vernieuwingsstreven. De dominantie van de christendemocraten moest beëindigd worden (via de strategie van polarisatie) en een serie democratische wijzigingen doorgevoerd.³ Nog een motivatie voor samenwerking was het verkennen van mogelijkheden voor een brede progressieve volkspartij.

De interacties tussen de progressieve drie vonden plaats in een tijd waarin de buitenlandpolitiek van Nederland op veel aandacht kon rekenen. Een belangrijk onderwerp was de spanning tussen het Westen, verenigd in de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO, opgericht in 1949) en het in 1955 gevormde Warschaupact, dat de oostelijke staten van Europa behelsde. Discussies over de loyaliteit van Nederland ten opzichte van de door de VS gedomineerde NAVO leefden volop. Hiertoe behoorden onder meer meningsverschillen over de nucleaire taken van Nederland. Een tweede belangrijk onderwerp was ontwikkelingshulp en steun voor mensenrechten- en verzetsbewegingen in landen waar koloniale of dictatoriale regimes heersten. Ontwikkelingshulp was nauw verwant aan het in Nederland opkomende emancipatiegedachtegoed, dat zich op landen richtte die de nadelige gevolgen van kolonialisme ondervonden.

In mei 1973 kwam het kabinet-Den Uyl (1973 – 1977) aan de macht. Hierin werkten de progressieve drie samen met de Antirevolutionaire Partij (ARP) en Katholieke Volkspartij (KVP).⁴ Door het vooruitstrevende akkoord *Keerpunt* waren hoge verwachtingen gezaaid over de revolutionaire breuk die dit kabinet ten opzichte van eerdere kabinetten zou worden. Toch

¹ Sinds 1985 wordt ‘D66’ zonder apostrof geschreven. Er is voor gekozen om in dit onderzoek consistent de nieuwe schrijfwijze te gebruiken.

² PvdA, D66, PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972).

³ Montesqieu Instituut, ‘Schaduwkabinetten’ als mislukte opmaat naar een Progressieve Volkspartij’, *De Hofvijver* (elektronische nieuwsbrief), 2 maart 2011.

⁴ De partijen die deelnamen aan het kabinet-Den Uyl hadden de volgende zetelaantallen gehaald in de verkiezingen van 29 november 1972: PvdA: 43, KVP: 27, ARP: 14, PPR: 7, D66: 6.

was bij voorbaat al duidelijk dat dit niet zonder slag of stoot kon gebeuren. De samenwerking met behoudendere partijen en onveranderlijke internationale omstandigheden waren bij de totstandkoming van *Keerpunt* geen grote barrière: in het geval van daadwerkelijke regeermacht konden deze dat wel zijn.

Probleemstelling en indeling

In dit onderzoek staat de revolutionaire buitenlandvisie van *Keerpunt* in een breed historisch spectrum centraal. De hoofdvraag is: *Hoe ontstond de buitenlandvisie in Keerpunt 1972 en welke rol speelde deze in de aanloop naar en het beleid van het kabinet-Den Uyl?* Er zijn twee hoofdstukken die zich op het buitenlandbeleid van Nederland richten in *Keerpunt*: *Welvaartsverdeling in de wereld* (VI) en *Vrede en veiligheid* (VII). In dit onderzoek wordt gekeken naar de invloeden waaronder deze hoofdstukken tot stand kwamen en het proces van samenwerking tussen de progressieve drie. Vervolgens wordt onderzocht hoe de revolutionaire plannen invloed hadden op de verkiezingsstrijd, de formatie en het daaropvolgende kabinet-Den Uyl.

Voordat de deelvragen beantwoord kunnen worden moet een beeld ontstaan van de vorm, toon en internationale onderwerpen van *Keerpunt*. Een feitelijke analyse van deze zaken vindt plaats in hoofdstuk 1. Vervolgens wordt de hoofdvraag in drie stappen beantwoord, verdeeld over drie hoofdstukken. Om duidelijk te maken welke factoren een rol speelden in die totstandkoming van *Keerpunt* wordt in hoofdstuk 2 de internationale en nationale politieke context behandeld. De bijbehorende deelvraag luidt: *Hoe zag de internationale en binnenlandse (politieke) situatie die invloed had op de buitenlandvisie van Keerpunt 1972 eruit?* Vervolgens staat in hoofdstuk 3 het schrijfproces van *Keerpunt* centraal: discussies tussen en binnen de partijen (onder andere op partijcongressen), die voorafgingen aan publicatie. De partijen moesten water bij de wijn doen om tot een gezamenlijke tekst te komen; dit proces zal aandacht krijgen. Ten slotte komt hier de positie van het programma in de verkiezingsstrijd van 1972 aan bod. De deelvraag die centraal staat is: *Hoe kwamen de progressieve drie in 1972 tot een gezamenlijke buitenlandvisie in Keerpunt 1972 en welke rol speelde het programma in de verkiezingen van dat jaar?*

Ten slotte zal het vierde hoofdstuk gefocust zijn op de nasleep van *Keerpunt*: de rol die het programma speelde in de formatie van het kabinet-Den Uyl en de manier waarop het toegepast werd in dit kabinet, waarin naast de progressieve drie ook met de confessionele Katholieke Volkspartij (KVP) en Antirevolutionaire Partij (ARP) moest worden samengewerkt.

Deze twee partijen hadden een conservatievere signatuur dan de progressieve drie en vormden zo een potentieel obstakel in het uitvoeren van radicale plannen voor het buitenlandbeleid. Ook wordt gekeken naar meningsverschillen binnen de partijen, zoals het contrast tussen de radicale en idealistische visie van minister van Ontwikkelingssamenwerking J. Pronk (PvdA) en de conservatievere, pragmatische minister van Buitenlandse Zaken M. van der Stoep (PvdA). Op hun beurt verschilden zij weer van mening met minister van Defensie H. Vredeling (PvdA), die zijn portefeuille behoeftte voor rigoureuze bezuinigingen. Het accent zal met name liggen op discussies in de Ministerraad over internationale thema's. Deze discussies krijgen een grotere rol dan het feitelijke vergelijken van verschillen tussen plannen in *Keerpunt* en de acties van het kabinet. De deelvraag die beantwoord wordt is: *Hoe kwam de buitenlandvisie van Keerpunt 1972 terug in de formatie en (discussies over) het beleid van het kabinet-Den Uyl?*

Inkadering

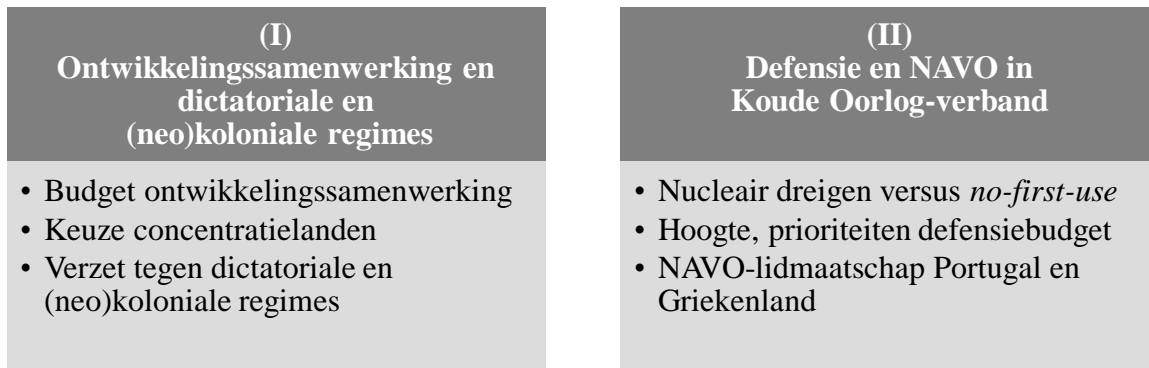
Gezien de omvang van het thema buitenlandbeleid wordt het onderzoek ingekaderd. De periode 1967 tot 1977 staat centraal, maar er zal soms verder terug worden gekeken. *Keerpunt* werd beïnvloed door ontwikkelingen in de wereld en de reactie van Nederlandse kabinetten tot 1972 hierop. Het startpunt is daarom het aantreden van het kabinet-De Jong (1967 – 1971). In dit kabinet was J. Luns (KVP) voor het laatst minister van Buitenlandse Zaken. Zijn vijftien jaren als hoofd van het departement worden doorgaans gezien als een tijdperk van pragmatisch-conservatief en NAVO-georiënteerd buitenlands beleid.⁵ Hoewel Luns niet de enige persoon was die invloed had op de internationale koers van Nederland markeerde zijn opvolging door N. Schmelzer (KVP) in 1971 wel een trendbreuk. De positionering in de wereldpolitiek werd onder Schmelzer reeds in de aanloop naar het kabinet-Den Uyl idealistischer en minder loyaal aan NAVO-belangen.⁶ Het laatste deel van de behandelde periode betreft de jaren van het kabinet-Den Uyl, dat van mei 1973 tot december 1977 regeerde.

Het is niet mogelijk om binnen een compact onderzoek alle internationale thema's die ten tijde van *Keerpunt* speelden te behandelen. Daarom worden twee overkoepelende domeinen gekozen, die destijds veel aandacht kregen. De twee hoofdstukken van *Keerpunt* op het terrein van buitenlandpolitiek worden hiervoor als handvat genomen. Het eerste domein is (I) ontwikkelingssamenwerking en dictatoriale en (neo)koloniale regimes. Hier vallen drie subthema's onder: (1) de hoogte van het budget voor ontwikkelingssamenwerking, (2) de keuze

⁵ J.G. Kikkert, *De wereld volgens Luns* (Utrecht 1992) 13.

⁶ F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010) 279.

van concentratielanden en (3) verzet tegen dictatoriale en (neo)koloniale regimes. Het tweede domein van het buitenlandbeleid (II) dat onderzocht wordt is defensie en NAVO in Koude Oorlog-verband. In dit geval zijn de onderwerpen (1) nucleair dreigen versus *no-first-use*⁷, (2) de hoogte en prioriteiten van het defensiebudget en (3) het NAVO-lidmaatschap van rechts-autoritaire regimes in Portugal en Griekenland. Figuur 1 laat de onderwerpen op een overzichtelijke manier zien.

Figuur 1

Zoals vermeld kunnen niet alle internationale onderwerpen worden onderzocht. Het duidelijkst afwezig is het thema van Europese integratie. Hoewel dit onderwerp wordt behandeld in het hoofdstuk *Vrede en Veiligheid* (VIII) van *Keerpunt*, is ervoor gekozen het niet in dit onderzoek te behandelen. Deze keuze is gemaakt omdat het een erg groot terrein is om te onderzoeken. Daarnaast speelt mee dat de onderwerpen (I) en (II) in de periode 1967-1977 aanzienlijk meer discussie en controverse teweegbrachten bij partijleden, politici en de bevolking in het algemeen. Ontwikkelingen en discussies omtrent defensie krijgen aandacht wanneer deze te maken hebben met de Nederlandse buitenlandpolitiek. Om die reden wordt het onderwerp vermaatschappelijking van de krijgsmacht, inclusief discussies over zaken als groetplicht, dienstplicht en inspraak, niet behandeld.

Men kan ten slotte twisten over de keuze om NAVO-bondgenoten Portugal en Griekenland in domein (II) te plaatsen. Beide landen waren immers tot halverwege de jaren 70 dictaturen, waarbij Portugal ook een (neo)koloniale politiek voerde. Toch is ervoor gekozen de Nederlandse relatie met deze landen vooral in het kader van de NAVO te behandelen. Er zal

⁷ *No-first-use* staat voor de belofte van een land of verbond van landen om niet als eerste kernwapens te gebruiken. In de progressieve visie op de Koude Oorlog-rivaliteit werd een dergelijke verklaring vaak gezien als effectieve manier om een wederzijds nucleair conflict te voorkomen.

geanalyseerd worden in hoeverre Nederland het controversiële lidmaatschap van de landen aankaarte en wat hierbij overwegingen waren.

Rechtvaardiging

Het onderzoek is niet slechts een feitelijke reconstructie van de totstandkoming van *Keerpunt*. Een essentieel element is het plaatsen van de bevindingen in overkoepelende academische discussies. Dit gebeurt hoofdzakelijk op twee vlakken: (1) de verhouding tussen maatschappij en nationale politiek en (2) de positie van een klein of middelgroot land in de wereldpolitiek. Door *Keerpunt* in brede historische context te plaatsen kan bij beide onderwerpen een positie worden ingenomen en een nuttige bijdrage worden geleverd. Het zal blijken dat de twee discussies met elkaar in verbinding staan. De schaalvergroting (maatschappij > politiek > wereld) vormt het overkoepelende model in de komende hoofdstukken. De transitie van maatschappelijke idealen naar de politiek wordt eerst onderzocht; vervolgens de barrières in de stap naar de wereldpolitiek.

De eerste academische discussie, de verhouding tussen maatschappij en nationale politiek, wordt ingevuld door te bekijken hoe maatschappelijke veranderingen in de jaren 60 doorvloeiden in de politiek in de jaren 70. Alvorens een positie te kunnen innemen moeten bestaande theorieën op dit vlak uitgelegd worden. Er is veel geschreven over de revolutionaire sfeer tijdens de *sixties*. De roemruchte protestgeneratie stond op in de jaren 60 vanuit een postmaterialistisch waardepatroon. Deze generatie richtte haar peilen voor een belangrijk deel op internationale kwesties. Oorzaken voor het opkomen van deze groep worden onder andere gevonden in een botsing van generaties, ontzuiling en welvaartsstijging.⁸

Tegenover de ‘revolutionaire’ jaren 60 wordt vaak een conservatieve draai in de jaren 70 gesteld. J. den Uyl (PvdA), premier van 1973 tot 1977, heeft dit vermeende contrast na zijn regeerperiode aangemerkt als barricade in het uitvoeren van de progressieve plannen van zijn kabinet.⁹ De Nederlandse jaren 60-historicus H. Righart heeft later deze zienswijze bevestigd, door te stellen dat het optimisme en de vernieuwingsdrang van de jaren 60 al gauw stierven in de jaren 70.¹⁰ De Nederlandse politicoloog F. Wielenga ziet niet deze duidelijke tegenstelling, maar eerder een evolutie: de opstandige sfeer in de jaren 60 werd geïncorporeerd in de politiek in de jaren 70. Ook waren het pas deze jaren waarin protesten en actiecomités grootschalig en

⁸ J.A. Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 13.

⁹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 259.

¹⁰ D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012) 14.

maatschappelijk breed gedragen werden. Om die reden spreekt Wielenga dan ook van de ‘lange jaren zestig’, die hij maar liefst van 1958 tot 1977 laat duren.¹¹

De totstandkoming van *Keerpunt* zal in dit onderzoek beschouwd worden vanuit maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren 60 en 70, zoals onder andere door Wielenga beschreven. De theorie van ‘kanalisering’ van jaren 60-idealen in de politieke (gevestigde) orde wordt daarbij ook bekeken. De Nederlands-Amerikaanse historicus J. Kennedy wierp deze theorie op van elites die de revolutionaire sfeer beantwoordden door toe te geven op bepaalde terreinen. Dit deden zij vanuit het besef dat de maatschappelijke tendens niet tegen te houden was.¹² De vergelijking met *Keerpunt* is treffend: dit programma werd sterk beïnvloed door producten van de jaren 60 als Nieuw Links en actiecomités.¹³ Pogingen om deze opinies om te smelten tot regeringsbeleid kunnen vergeleken worden met de kanaliseringstheorie van Kennedy. In de conclusie van dit onderzoek wordt aangetoond dat de theorie van toepassing is op de doorvoering van jaren 60-idealen in *Keerpunt*. Wel werden de idealen afgezwakt: eerst door vooraanstaande leden van de drie partijen, vervolgens in de internationale koers van het kabinet-Den Uyl.

Zoals eerder vermeld staat de tweede academische discussie, de positie van een klein of middelgroot land in de wereldpolitiek, in verbinding met de eerste discussie. Internationale omstandigheden en machtsverhouding zijn vaak in grote mate gegeven. In de regel vormen deze factoren eerder barrières dan kansen in het verwezenlijken van idealen. De oorzaken voor het niet kunnen realiseren van vooruitstrevende (buitenlandpolitieke) plannen in het kabinet-Den Uyl zijn veel bediscussieerd in de politiek en wetenschap. Er wordt gesproken van economische tegenslagen die benodigde investeringen onmogelijk maakten.¹⁴ Ook is de conservatieve tegenstand van coalitiegenoten KVP en ARP een populaire verklaring.¹⁵ In dit onderzoek wordt beargumenteerd dat op internationaal vlak vooral gegeven omstandigheden en mondiale machtsverhoudingen van belang waren. Nederland moest zich als actor met bescheiden invloed hier vaak naar schikken.

In dit onderzoek wordt Nederland als een *small power* gezien. Het is nuttig om deze categorie van internationale actoren toe te lichten. In zijn studie naar de Europese Unie als small

¹¹ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 236.

¹² J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 60.

¹³ Nieuw Links was een groep in de PvdA die in 1966 opstond. Aanhangers waren vaak jonge leden van de partij, die een radicalere (progressieve) koers voor oog hadden. In hoofdstuk 2 wordt de groep uitvoerig behandeld.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 17. Of: R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy, H. te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2010) 311.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld: Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 259.

power verkent de Noorse politicoloog A. Toje wat dergelijke actoren in de wereldpolitiek typeert. Hij stelt dat *great powers* militaire, economische, diplomatieke en culturele middelen kunnen gebruiken, om andere actoren te dwingen met hun rekening te houden. Professor in de Internationale Betrekkingen en oud-minister van Defensie (1994 – 1998) J. Voorhoeve beweert dat *small powers* dergelijke middelen niet bezitten. Omdat een dergelijk land weinig mogelijkheden heeft om internationaal met de vuist op tafel te slaan, is het volgens hem geneigd vooral de bondgenoot te volgen.¹⁶

Toje stelt hiertegenover dat *small powers* wel degelijk invloed willen en kunnen uitoefenen. Een populaire methode is het gezamenlijk (via instituties) de *great powers* een gewenste kant opsturen.¹⁷ Met name in tijden waarin gevestigde systemen onder druk staan zullen zij dit nastreven.¹⁸ Er is een grote kans dat zij zichzelf een ‘niche’-rol toe-eigenen in het internationale systeem, waar alle middelen op gefocust worden.¹⁹ Ondanks dat *small powers* zo nu en dan autonoom opereren, zijn zij geënt op het onderhouden van de status quo. Ook als zij acties ondernemen die tegen de gevestigde orde ingaan, zullen zij er alles aan doen om deze indruk overeind te houden.²⁰

Nederland was in de jaren 60 en 70 een *small power* in de internationale politiek. Het land vervulde al lange tijd die rol. In de achttiende eeuw verloor de machtige Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een groot deel van haar economische en militaire macht en hield op zelfstandig te bestaan.²¹ Nadat het Koninkrijk der Nederlanden in 1839 België moest afstaan kwam definitief het besef dat de lakens werden uitgedeeld door aanzienlijk machtiger landen als Groot-Brittannië en Frankrijk.²² Na de Tweede Wereldoorlog (1939 – 1945) verschoof de machtsbalans naar grootmachten Rusland en de Verenigde Staten; Nederland richtte de loyaliteit op de VS en de bijbehorende NAVO.²³

In het Westerse blok moesten veel zaken voor Nederland als gegeven beschouwd worden. Hiertoe behoorden onder meer de afschrikking richting het Warschaupact en het bewaren van eenheid binnen de NAVO. Verderop in het onderzoek zal blijken dat de wensen van *Keerpunt* hier dikwijls haaks op stonden. De wensen vormden een potentiële trendbreuk met eerder buitenlandbeleid. In zijn tijd als minister van Buitenlandse Zaken (1956 – 1971)

¹⁶ Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles*, 4.

¹⁷ A. Toje, *The European Union as Small Power. After the Post-Cold war* (Hampshire 2010) 26.

¹⁸ Ibidem, 29.

¹⁹ Ibidem, 28.

²⁰ Ibidem, 30.

²¹ D. Hellema, *Nederland in de Wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 2014) 40.

²² Ibidem, 40.

²³ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 55.

ontplooid Luns zich als een conservatief boegbeeld: hij toonde een grote loyaliteit naar de NAVO en hield stug vast aan het Nederlandse eigendom van Papoea-Nieuw Guinea.²⁴ Hoewel minister van Buitenlandse Zaken van 1971 tot 1973 N. Schmelzer (KVP) al een minder conservatieve koers voer, werd mede door *Keerpunt* met het kabinet-Den Uyl een echte doorbraak verwacht. Daar kwam bij dat alle ministersposten die een directe koppeling met het buitenland kenden (Buitenlandse Zaken, Ontwikkelingssamenwerking en Defensie) door PvdA'ers werden bezet. Uit het onderzoek zal blijken dat uiteindelijke wijzigingen in het buitenlandbeleid van het kabinet-Den Uyl schraal afstaken bij de verwachtingen.

In het verklaren van verschillen tussen verwachtingen en daadwerkelijke koerswijzigingen speelt de discussie over hoe autonoom de Nederlandse buitenlandpolitiek was (en kan zijn) een rol. Dit staat sterk in verband met de kwestie van small powers in het internationale statensysteem. De Nederlandse invulling van dit vraagstuk is door de eerdergenoemde Kennedy behandeld. Hij stelt dat Nederland in de Koude Oorlog zich vooral liet leiden door de koers van de Westerse bondgenoten. Van een echt autonome koers was geen sprake: in tijden waarin andere Europese landen zich afzetten tegen de VS deed Nederland dit ook, daarbuiten niet.²⁵ Kennedy koppelt dus binnenlandse opinies en machtswisselingen als gevolg daarvan los van het gedrag van Nederland op het wereldtoneel.

Vanuit verschillende hoeken werd bezwaar gemaakt tegen deze visie op het kabinet-Den Uyl. Een alternatieve visie legt het accent bijvoorbeeld op vanuit de maatschappij gevoede wensen om schendingen van mensenrechten aan te kaarten. M. Kuitenbrouwer ziet in het Nederlandse ontwikkelingssamenwerkings- en mensenrechtenbeleid humanitaire motiveringen die machtspolitieke motiveringen overheersten. In de jaren 70 werden zo landen die zich niet met het Westen associeerden gesteund met ontwikkelingshulp, terwijl landen uit de 'eigen kring' zoals Spanje en Portugal fel werden bekritiseerd om hun mensenrechtenschendingen. Hier was dus wel degelijk een autonome koers in waar te nemen volgens Kuitenbrouwer. Ook Y. Kleistra beaamt deze visie: Nederland bracht eigen accenten aan binnen de continue loyaliteit naar de NAVO. Het 'gidsland-principe' op het gebied van mensenrechten, geïntroduceerd door het

²⁴ J.J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles: A Study of Dutch Foreign Policy* (Leiden 1985) 70.

²⁵ P.A.M. Malcontent, *Op kruistocht in de derde wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingsland, 1973 - 1981* (Hilversum 1998) 20.

kabinet-Den Uyl, was hier een voorbeeld van.²⁶ Ook beweert Kleistra dat de wil om ‘de kop boven het maaiveld uit te steken’ een constante is in de Nederlandse buitenlandpolitiek.²⁷

In de komende hoofdstukken zullen de hierboven beschreven visies vergeleken worden met de buitenlandpolitieke wijzigingen die door *Keerpunt* werden bepleit. Het doen en laten van het kabinet-Den Uyl wordt bekeken vanuit de karaktereigenschappen van een small power. In de conclusie zal aangetoond worden dat de internationale acties en uitingen van dit kabinet zich goed verenigden met dergelijke eigenschappen.

Verantwoording

Het onderzoek kent een chronologische opbouw, waarbij in de jaren 60 tot stand gekomen nieuwe ideeën over buitenlandbeleid gevolgd worden tot en met toepassing hiervan door het kabinet-Den Uyl. Dit wordt continue begeleid met aandacht voor internationale en maatschappelijke context en gespiegeld aan wetenschappelijke opvattingen hierover. De informatie die hiervoor nodig is wordt gehaald uit primaire en secundaire bronnen. Bij primaire bronnen moet gedacht worden aan archiefstukken. Met name stukken afkomstig van de (fracties van) PvdA, PPR en D66 zijn nuttig. Bronnen van de PvdA zijn te vinden bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. De stukken van D66 en PPR liggen bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen. Ten slotte bieden krantenartikelen een goed beeld van ontwikkelingen in de behandelde periode. Bovendien geven deze vaak een meer ‘maatschappelijke’ visie op politieke handelingen. Secundaire bronnen zijn wetenschappelijke teksten over de beschreven periodes en onderwerpen. Ook hoort feitelijke informatie van bijvoorbeeld het Parlementair Documentatie Centrum (PDC) van de Universiteit Leiden hierbij.

Bronmateriaal wordt onderzocht om correspondentie en discussie binnen en tussen de drie progressieve partijen te achterhalen. Dit kan gedaan worden door notulen en andersoortige documenten van bestuurs-, fractie- en ledenvergaderingen te bestuderen. Discussies in de ministerraad gedurende het kabinet-Den Uyl krijgen ook een grote rol. De notulen die hiervoor relevant zijn kunnen bij het Nationaal Archief (NA) in Den Haag geraadpleegd worden. Voor het onderzoeken van discussies in de Tweede Kamer dient het digitale archief van de Staten-

²⁶ Hoewel de oorsprong van Nederland als gidsland vaak bij het kabinet-Den Uyl wordt gelegd, is de term ‘gidsland’ toe te wijzen aan B. de Gaay Fortman, fractievoorzitter van de PPR tussen 1972 en 1977. In 1973 lichtte hij de betekenis hiervan toe: B. de Gaay Fortman, ‘De vredespolitiek van de radicalen’, *Internationale Spectator* 27 (1973) 4, 109-113.

²⁷ Y. Kleistra, ‘Nederlands buitenland beleid als een donut’, in: D. Hellema, M. Segers, J. Rood, *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Utrecht 2011) 123-149, 138.

Generaal. Secundaire bronnen worden gebruikt om de bevindingen van het onderzoek in academische discussies te plaatsen. Ook is dit type bron nuttig om feitelijke informatie te achterhalen, zoals de jaren waarin kabinetten regeerden en de functies van bewindslieden.

Hoofdstuk 1 | Keerpunt nader bekeken

Voordat begonnen kan worden met het beantwoorden van de hoofdvraag moet duidelijk zijn wat voor een tekst *Keerpunt* was. Deze basis wordt door dit hoofdstuk neergezet. Eerst wordt de structuur van het akkoord behandeld, inclusief de hoofdstukindeling. Vervolgens komt een korte uiteenzetting van de insteek aan bod: wat gaf het programma zo'n radicale toon? Ten slotte worden de internationale onderwerpen die naar voren kwamen globaal beschreven. De bedoeling is dat aan het einde van dit hoofdstuk duidelijk is hoe *Keerpunt* opgebouwd was en over welke internationale zaken het akkoord zich zoal uitsprak. De plaatsing van deze zaken in de geschiedkundige context en academische discussies vindt plaats in de resterende drie hoofdstukken.

Structuur

Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie bestaat uit 52 pagina's. Het akkoord begint met een preambule. In de eerste regel hiervan werden drie kerndoelen genoemd: 'een nieuw beleid, een nieuw bestel, een nieuwe democratie'.²⁸ Na de preambule volgen acht themahoofdstukken. Voor dit onderzoek zijn met name de laatste twee hoofdstukken relevant: (VII) *Welvaartsverdeling in de wereld* en (VIII) *Vrede en veiligheid*. De eerste zes hoofdstukken behandelden thema's als democratisering, sociaaleconomisch beleid en welzijn.

Insteek

De kerndoelen uit de preambule zetten de toon voor de rest van het regeerakkoord: vernieuwing en doorbreken van politieke dogma's staan centraal. Deze zaken overkoepelen de specifieke beleidswensen die in de acht hoofdstukken worden genoemd. In de preambule wordt de val van het kabinet-Biesheuvel II (1972-1973) gemarkeerd als een eindpunt van de vastgeroeste politiek waartegen *Keerpunt* zich richtte.²⁹ Volgens de inleiding van het akkoord had deze politiek ervoor gezorgd dat knopen niet werden doorgemaakt en dat sociale ongelijkheid en gebrek aan democratische representatie bleven bestaan. Er wordt gesteld dat de verkiezingen van 1972 in het teken hiervan moesten staan. Een nieuw kabinet moest werk maken van de volgende zaken:

²⁸ PvdA, D66, PPR, *Keerpunt 1972*, 4.

²⁹ *Ibidem*, 4.

‘de verwezenlijking van de democratisering, van het doorvoeren van wezenlijke hervormingen in onze maatschappijstructuur.’³⁰

Uit de preambule van *Keerpunt* wordt ook duidelijk dat de progressieve drie het akkoord zagen als een noodzakelijke reactie op veranderingen in de maatschappij, die niet door de politieke machthebbers werden begrepen. Het akkoord moest met zijn vooruitstrevendheid ‘aansluiten bij de mentaliteitsverschuivingen die zich in onze samenleving aan het voltrekken zijn’.³¹ Concrete voorbeelden van de nieuwe koers die in de inleiding genoemd worden zijn onder andere krachtige ondernemingsraden, onderwijs gericht op algemene vorming in plaats van enkel kennisoverdracht en (binnen)stadsvernieuwing.³² Ook wordt gepleit voor een economie die in dienst staat van de burger, waarin niet enkel oog is voor winst, maar ook voor mens en milieu.³³

De hierboven genoemde binnenlandse thema’s zullen niet uitgebreid naar voren komen in dit onderzoek, gezien de focus op de internationale plannen van *Keerpunt* ligt. Wel is het belangrijk om te weten dat het akkoord geen scherpe grens tussen binnenlandse en internationale thema’s voor ogen had. Het pleidooi voor gelijkheid en inclusiviteit werd bijvoorbeeld doorgetrokken naar (economische) emancipatie van de derde wereld en het bekritisieren van het vijanddenken richting de communistische landen.³⁴ Het accent op bestuurlijke vernieuwing waarin de burger centraal staat was ook van toepassing op de Europese Gemeenschap (EG), Verenigde Naties (VN) en NAVO.³⁵ *Keerpunt* was buiten een politiek akkoord een visie op hoe de moderne mens op een eerlijke en toekomstbestendige manier de aarde kon bewonen. Het was precies dit niet door landsgrenzen beperkte idealisme waarmee de progressieve drie zich wilden onderscheiden van de ‘oude politiek’.

Internationale onderwerpen

Het drie pagina’s tellende hoofdstuk (VII) *Welvaartsverdeling in de wereld* bestaat voor het grootste deel uit plannen voor ontwikkelingssamenwerking. Een lange termijn stijging van het budget hiervoor naar 2% van het nationale inkomen wordt voorgesteld.³⁶ Bovendien moesten de uitgaven in lijn komen met de VN-agenda en niet door eigen economische belangen gestuurd

³⁰ PvdA, D66, PPR, *Keerpunt* 1972, 4.

³¹ Ibidem, 5.

³² Ibidem, 5.

³³ Ibidem, 6.

³⁴ Ibidem, 7.

³⁵ Ibidem, 8.

³⁶ Ibidem, 37.

worden. Ten slotte wordt voor het afbouwen van handelstarieven gepleit, om de hulp aan te vullen met gelijke kansen op de wereldhandelsmarkt.³⁷ Om de grotere aandacht voor ontwikkelingssamenwerking te complementeren, moest bevolkingsgroei in derde wereldlanden geremd worden en de Nederlandse bevolking op de hoogte worden gebracht van de heilzame werking van ontwikkelingshulp.³⁸ Het hoofdstuk wordt afgesloten met de intentie dat Suriname en de Nederlandse Antillen onafhankelijk zouden worden, waarna zij op flinke economische hulp konden rekenen.³⁹

In het hoofdstuk (VIII) *Vrede en veiligheid* wordt in ongeveer vier bladzijden de rest van het buitenlandbeleid behandeld. Aandacht ging uit naar mensenrechten, bevrijdingsbewegingen en het versterken van de ondersteunende rol die de VN hierin kon spelen.⁴⁰ Vervolgens wordt gepleit voor drastische wapenvermindering in de Koude Oorlog. Om dit te realiseren moest een veiligheidssysteem tot stand komen en intentieverklaringen om niet als eerste kernwapens in te zetten. Ook waren het erkennen van de DDR en het aanhalen van ‘kulturele en economische betrekkingen’ met Oost-Europa hiermee in lijn.⁴¹ Er wordt een kritische houding van Nederland richting de NAVO voorgesteld: het bondgenootschap moest het accent op ontspanning leggen en samenwerking met dictaturen Portugal, Spanje en Griekenland vermijden of verminderen.⁴² Ten slotte kwam defensie aan bod. De eisen waren lagere uitgaven, specialisatie en minder nucleaire taken voor Nederland.⁴³ Net als in het hoofdstuk *Welvaartsverdeling in de wereld* valt op dat ook hier gepleit wordt voor voorlichting op het gebied van ongelijkheid in de wereld en andere misstanden.⁴⁴ In het hoofdstuk kwamen ook de rechten van de militair en Europese integratie aan bod. Zoals eerder aangegeven zullen deze thema’s in dit onderzoek niet behandeld worden.

Conclusie

Met dit hoofdstuk werd de feitelijke basis gevormd voor het daadwerkelijke onderzoek in de volgende drie hoofdstukken. Uit analyse van *Keerpunt* bleek dat het akkoord zeer vooruitstrevende en mogelijk controversiële plannen bevatte voor de rol van Nederland in het buitenland. Ambitieuze pogingen om ongelijkheid en andere misstanden in de wereld aan te

³⁷ PvdA, D66, PPR, *Keerpunt 1972*, 38.

³⁸ Ibidem, 38-39.

³⁹ Ibidem, 39.

⁴⁰ Ibidem, 40.

⁴¹ Ibidem, 41.

⁴² Ibidem, 41.

⁴³ Ibidem, 42-43.

⁴⁴ Ibidem, 42.

pakken werden voorgesteld, tegelijk met het reserveren van grote geldbedragen hiervoor. Bovendien waren de progressieve drie niet van plan het vijandbeeld van de Koude Oorlog te omarmen. De toenadering richting de communistische wereld, de kritiek op eigen bondgenoten en ten slotte bezuinigingen op defensie getuigden hiervan.

De structuur van het programma is nu verduidelijkt, net als de radicale en idealistische toon van het programma. Vervolgens is een grove schets gegeven van de internationale thema's die in 1972 fel bediscussieerd werden en terug zullen komen in het onderzoek. In het volgende hoofdstuk wordt de maatschappelijke, politieke en internationale context waarin *Keerpunt* tot stand kwam behandeld.

Hoofdstuk 2 | Nieuwe geluiden

In dit hoofdstuk wordt de deelvraag *Hoe zag de internationale en binnenlandse (politieke) situatie die invloed had op de buitenlandvisie van Keerpunt 1972 eruit?* behandeld. Ontwikkelingen in de wereld en de Nederlandse maatschappij en politiek, die invloed hadden op het buitenlandgedeelte van *Keerpunt*, worden gewogen. Vervolgens wordt gekeken naar hoe dergelijke ontwikkelingen doorvloeiden in politieke partijen: bestaande (PvdA) en nieuwe (D66 en PPR). De tijdsafbakening strekt zich van 1967 tot de publicatie van *Keerpunt* in oktober 1972, maar er is ook veel aandacht voor de aanloop in de jaren 50 en vroege jaren 60.

Uit het hoofdstuk blijkt dat de buitenlandvisie van *Keerpunt* niet had kunnen ontstaan zonder internationale factoren zoals ontspanning in de Koude Oorlog (*detente*) en de binnenlandse invloed van de jaren 60 protestgeneratie.

Internationale ontwikkelingen

In hoofdstuk 1 is duidelijk gemaakt dat de plannen van *Keerpunt* tegen Koude Oorlog-machtsverhoudingen en vijanddenken ingingen. Er moest bijvoorbeeld bezuinigd worden op de militaire bijdrage aan de NAVO om achterstand in de derde wereld aan te pakken. De meest vroege ontwikkeling die dergelijke radicale plannen in de buitenland-hoofdstukken van *Keerpunt* mogelijk maakte was de *detente*. Na de Cubacrisis van 1962 werden interacties tussen enerzijds de VS inclusief haar bondgenoten en anderzijds de communistische landen meer ontspannen. Doordat de wereld op de rand van nucleaire oorlog had gestaan groeide het besef dat een dergelijk treffen voortaan voorkomen moest worden. De machtsblokken stuurden daardoor meer op *peaceful coexistence* in plaats van kille dreiging.

Nederland, dat vanouds erg volgend was in het Westerse vijandsbeeld van de communistische dreiging, ging ook voorzichtig over tot toenadering. Een voorbeeld hiervan was het succesvolle bezoek van minister van Buitenlandse Zaken Luns aan Roemenië in 1967.⁴⁵ Wel moet gezegd worden dat toenadering langzaam op gang kwam. In zijn studie over de buitenlandpolitiek van Nederland stelde Voorhoeve dat dit twee redenen kende. Allereerst was Nederland al sinds de vorming van de Sovjet-Unie sceptisch over de intenties van deze grootmacht. Daarnaast waren Nederlandse regeringen ervan overtuigd dat toenadering eerst

⁴⁵ L. Crump, 'Nederland en het Warschaupact', in: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers, *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Utrecht 2015) 107-127, 120.

vanuit de VS moest komen, voordat kleinere machten als Nederland zich hieraan gingen wagen.⁴⁶ Ook een aspect in de trage toenadering van Nederland is dat er in vergelijking met andere lidstaten bovengemiddeld veel belang aan de eenheid van de NAVO werd gehecht. De snelheid waarmee Nederland onder de voeten werd gelopen in de meidagen van 1940 had het belang van bondgenootschappen onderstreept. Militair historicus J. Hoffenaar beweert dat dit besef tot ver na de Tweede Wereldoorlog zorgde voor een gehoorzame houding naar de NAVO en haar vijandbeeld.⁴⁷

Er waren tegelijkertijd zaken die de vaak veronderstelde (morele) verwerpelijkheid van de communistische landen relativeerden. Met het ruwe optreden van de VS in de Vietnamoorlog (1965 – 1973) ontstond een reden om te twifelen aan de superioriteit van Westerse intenties tegenover die van het communisme. Tegelijk vielen binnen het eigen bondgenootschap de mensenrechtenschendingen in dictaturen Portugal en Griekenland steeds meer op. De positieve manier waarop minister van Buitenlandse Zaken Luns zich over de Portugese dictator Salazar uitsprak na een staatsbezoek in 1968 stuitte daarbij veel Nederlanders op de borst.⁴⁸ Het enthousiasme van Luns werd waarschijnlijk beïnvloed door de goede band die de minister kende met Portugal. In de Tweede Wereldoorlog was hij attaché op de Nederlandse ambassade in Lissabon, waar hij ervoer hoe het land onder Salazar in combinatie met Spanje de nuttige rol had van ‘grensovergang’ met het Derde Rijk. Luns waardeerde deze rol, net als de voorzichtige steun die het regime van Salazar voor de geallieerden uitsprak.⁴⁹

Door de eerdergenoemde ontspanning na de Cubacrisis nam in elk geval het door de burger veronderstelde dreigingsniveau af. Hierdoor stond volgens emeritus-hoogleraar in de Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen D. Hellema kritiek op de NAVO en de daartoe behorende bondgenoten niet langer gelijk met het afvallen van de veiligheidsbelangen van Nederland.⁵⁰ Ook Van der Wijngaart schetst een dergelijke relatie tussen detente en verminderd draagvlak voor de NAVO. In haar onderzoek naar de Amerikaans-Nederlandse betrekkingen tussen 1967 en 1977 stelt zij dat de bondgenootschappelijke samenwerking moeilijker werd doordat er afnemende dreiging werd gevoeld. Dit kwam de veronderstelde noodzaak van de NAVO niet ten goede.⁵¹

⁴⁶ Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles*, 131-132.

⁴⁷ Hoffenaar, J., ‘Nederland en zijn militaire veiligheid’, in: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers, *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Utrecht 2015) 177-198, aldaar 187.

⁴⁸ R. van der Maar, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Utrecht 2007) 133.

⁴⁹ Kikkert, *De wereld volgens Luns*, 34-35.

⁵⁰ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 66.

⁵¹ Van der Wijngaart, *Bondgenootschap onder spanning*, 10.

Radicale plannen voor het Nederlandse buitenlandbeleid, die tegen onvoorwaardelijke loyaliteit aan de NAVO en de VS ingingen, konden dus in *Keerpunt* verschijnen door een internationale situatie die vanaf 1962 hier steeds meer ruimte voor bood. Aanvullend bewijs hiervoor is te vinden in koerswijzigingen van andere Europese NAVO-lidstaten. Niet enkel progressieve regeringen, maar ook conservatieve machthebbers in Europa, zoals de Britse premier Edward Heath, gaven openlijk kritiek op de manier waarop de VS de leiding namen over de veiligheidspolitiek.⁵² Heath was, net als veel andere Europese leiders, geïrriteerd over het door de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Kissinger verklaarde *Year of Europe*. Kissinger riep in 1973 hiertoe op om de banden tussen West-Europa en de VS aan te halen, in het belang van eenheid binnen de NAVO.⁵³ Volgens de Amerikaanse historicus M. Nolan waren de killere relaties tussen de VS en West-Europa in de eerste helft van de jaren 70 te verklaren door de roep van Europese landen om meer autonomie in de wereldpolitiek. Ook speelde de wens om zelfstandig toenadering te zoeken tot de communistische landen een rol.⁵⁴

In het nu volgende stuk zal betoogd worden dat de noodzakelijke voorwaarde van detente en killere trans-Atlantische verhoudingen werd aangevuld met het opstaan van de protestgeneratie en maatschappelijke verschuivingen in de jaren 60. Samen waren deze twee factoren zeer bepalend in de radicale visie op de Nederlandse buitenlandpolitiek in *Keerpunt*.

De roerige sixties

De jaren 60 staan bekend als jaren waarin het gezag werd uitgedaagd. De gehoorzaamheid die hoorde bij de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog werd ingeruild voor een kritischere houding naar zaken die voorheen als vanzelfsprekend werden gezien. Righart wijst de terreinen aan waarop dit gebeurde: onder andere de relatie tussen jongeren en hun ouders, de autoriteit van kerk en overheid en opvattingen over drugs en seksualiteit.⁵⁵ Sinds de jaren 50 was studeren in mindere mate een privilege van de allerrijksten geworden. Een generatie studenten uit brede maatschappelijke kringen gaf in de jaren 60 een impuls aan gedachtegoed dat tegen de dogma's van de gevestigde orde inging. Er ontstond een toenemende bereidheid tot protest en opstandige acties tegen overheden en universiteitsbesturen.⁵⁶ In die sfeer paste verzet tegen de buitenlandpolitiek van Nederland en haar bondgenoten.

⁵² Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 123.

⁵³ M. Nolan, *The Transatlantic Century. Europe and America, 1890-2010* (Cambridge 2012) 284.

⁵⁴ *Ibidem*, 267.

⁵⁵ J.A. Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 13.

⁵⁶ Aerts (en anderen), *Land van kleine gebaren*, 301.

Het idealisme van de jaren 60-generatie strekte tot buiten de landsgrenzen. Zo kwam er meer begrip voor landen die zich economisch en politiek probeerden te emanciperen, zoals de *non-aligned partners*.⁵⁷ Schuldgevoel over (neo)koloniale toestanden en overtuiging dat iets gedaan kon worden aan de ongelijke verdeling van (economische) macht op de wereld gaven een impuls aan het pleidooi voor ontwikkelingssamenwerking. Een aantal zaken vestigden vanaf de tweede helft van de jaren 60 de aandacht op deze vraagstukken. De Nederlandse econoom J. Tinbergen vergaarde internationale bekendheid met zijn visies op het bevorderen van economische gelijkheid in de wereld. Als voorzitter van de Commissie voor Ontwikkelingsplanning van de VN (1966-1974) had Tinbergen de leiding over het plannen van het Tweede Ontwikkelingsdecennium (1971-1980). Dit betrof een serie maatregelen, waarmee een beroep werd gedaan op de landen die op het gebied van economische en militaire macht de dienst uitmaakten.⁵⁸ Veel aanbevelingen van de commissie waren gebaseerd op eerdere studies van Tinbergen. Onder andere het verschuiven van militaire bestedingen naar ongebonden hulp, het opheffen van handelsbelemmeringen en het beperken van de bevolkingsexplosie kunnen hiertoe gerekend worden.⁵⁹

De bezorgdheid over ongelijkheid in de wereld kreeg ook veel aandacht in Nederland door het in 1972 verschenen rapport *Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome. Het rapport vond gretig aftrek in Nederland. De progressieve partijen PvdA, D66 en PPR stelden een commissie aan onder leiding van S. Mansholt (PvdA), die de taak had het rapport in plannen voor Nederlands beleid te verwerken. Later zouden leden van deze commissie een grote rol vervullen in de totstandkoming van *Keerpunt*.⁶⁰ Volgens Y. Kleistra was de Commissie-Mansholt de geboorte van het in het Kabinet-Den Uyl (1973-1977) zo populaire gidsland-principe. De commissie sloot aan bij de opvatting dat Nederland in de wereld het verschil kon maken als het op rechtvaardigheid en gelijkheid aankwam. Dit was een opvatting die vanaf de jaren 60 brede maatschappelijke wortels kreeg.⁶¹

Tegelijkertijd met het pleidooi voor een eerlijkere mondiale welvaartsverdeling ontstond groeiende verontrusting over schendingen van mensenrechten in het buitenland. Deze

⁵⁷ De non-aligned beweging werd in 1961 opgericht door landen die zich niet rotsvast bij het Westerse blok, dan wel de Sovjet-invloedsfeer wilden scharen. Bekende voorvechters van het verbond waren de Indiase premier J. Nehru (1947 – 1964) en president van Egypte G. Nasser.

⁵⁸ P. de Wolff, 'Levensbericht J. Tinbergen', in: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, *Levensberichten en Herdenkingen 1994* (Amsterdam 1995) 97-106, 104.

⁵⁹ J. Kol, 'Jan Tinbergen en de bewuste planning van internationale economische betrekkingen', *Internationale Spectator* 7/8 (2003) 382-387, 384.

⁶⁰ P. Bootsma, W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het Kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1999) 99.

⁶¹ Kleistra, 'Nederlands buitenland beleid als een donut', 139.

schendingen vonden plaats in landen die tot het communistische of non-aligned blok behoorden, maar ook ‘bevriende’ regimes in Zuid-Europa en Zuid-Amerika maakten zich schuldig. Volgens de aan de Universiteit Utrecht verbonden P. Malcontent was het aankaarten van mensenrechten een fenomeen dat zeer evident vanuit de maatschappij opkwam alvorens later overgenomen te worden door de politiek.⁶² Deze ontwikkeling werd gevoed door nieuwe en sneller vormen van informatieoverdracht, voornamelijk in de vorm van televisie. Ook de overgang van een materialistisch naar een postmaterialistisch waardepatroon in de jaren 60 was hierin volgens Malcontent belangrijk.⁶³

Veranderingen in de publieke opinie

Al vanaf begin jaren 60 ontstonden actiecomités die zich tegen de Westers-Amerikaanse buitenlandpolitiek keerden, dan wel steun uitspraken voor verzetsgroepen en landen die een emancipatiestrijd voerden. Voorbeelden hiervan waren onder meer het Jongerencomité voor Vrede en Zelfbeschikking voor Vietnam en het Comité voor de Vrede, dat vanuit de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) was opgericht tegen de kernbepapeningspolitiek.⁶⁴ Toch zou het in de politiek doorstromen van toenemend verzet tegen de buitenlandkoers van Nederland en haar bondgenoten nog even op zich laten wachten. Aan alle kanten van het politieke spectrum, de Communistische Partij van Nederland (CPN) daargelaten, heerste tot ver in de jaren 60 de overtuiging dat de NAVO in al zijn facetten nodig was om West-Europa van het communistische gevaar te beschermen. De conservatieve visie op deze machtsbalans werd unaniem gedeeld door de VVD en confessionelen KVP en ARP. Bovendien kon deze visie op steun rekenen van de PvdA, omdat volgens R. Hartmans de sociaaldemocratische partij zich graag onderscheidde van de niet-democratische kanten van het socialisme.⁶⁵

Naar het einde van de jaren 60 groeide de kloof tussen enerzijds de daden en uitingen van de kabinetten op buitenlands gebied en anderzijds de veranderende publieke opinie. Minister van Buitenlandse Zaken Luns was tijdens zijn ambtsperiode (1956-1971) een groot voorstander van de Amerikaanse buitenlandpolitiek en steunde krachtige waarschuwingen naar het Warschaupact in de vorm van atoombepapening. Tevens toonde hij niet veel ontzag voor de non aligned-beweging en verzetsgroepen in koloniale of dictatoriale landen. Luns gaf

⁶² Malcontent, *Op kruistocht in de derde wereld*, 38.

⁶³ Ibidem, 39-40.

⁶⁴ Van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*, 82.

⁶⁵ R. Hartmans, ‘Het anticommunisme was binnen de PvdA een obsessie’, *De Groene Amsterdammer* (versie 15 juni 1994), <https://www.groene.nl/artikel/het-anticommunisme-was-binnen-de-pvda-een-obsessie> (4 oktober 2016).

daarmee zelfs een indruk die conservatiever was dan die van vrijwel al zijn Europese collega's.⁶⁶ Tijdens de lange ambtsperiode van Luns vonden echter ontwikkelingen plaats die hem steeds verder van de publieke opinie plaatsten. Het ingrijpen van de VS in Vietnam was bijvoorbeeld onderwerp van steeds grootschaligere demonstraties en zorgde voor roerige ledencongressen van onder andere de PvdA en D66.

Ook de vanouds conservatief ingestelde christelijke partijen reageerden op hervormingswensen onder met name jonge groepen van het electoraat. Vooraanstaande ARP'ers begonnen te wijzen op vooruitstrevende aspecten van de partij, onder meer op basis van het christen-radicalisme. W. Berghuis, voorzitter van de ARP van 1956 tot 1968, verklaarde zelfs dat zijn partij 'sociaal-links' was.⁶⁷ Ook bij de KVP en CHU waren gelijke tekenen waar te nemen. Volgens Kennedy werkten zij bewust aan een progressief imago, terwijl zij in hun opinie overwegend conservatief bleven.⁶⁸

Nederlandse kabinetten 1967-1973: voorzichtig progressiever

Ondanks de nog altijd starre houding van Luns en zijn collega's veranderden de regeringspartijen voorzichtig hun opstelling. De revolutionaire sfeer van de jaren 60 werkte niet enkel door bij de progressieve politieke partijen, maar ook bij partijen die vanouds een conservatievere signatuur kenden. De doorgaans zo rechtlijnige buitenlandpolitiek van Nederland begon voorzichtig een genuanceerdere tint te krijgen in de loop van de jaren 60. In 1964 bracht minister van Buitenlandse Zaken J. Luns (KVP) een bezoek aan de Sovjet-Unie, daarmee voor het eerst de banden aanhalend in lange tijd. De slechte diplomatieke betrekkingen met China sinds de stichting van de communistische volksrepubliek in 1950 verbeterden met de instemming voor lidmaatschap van het land van de VN in 1971.⁶⁹ Er ging ten slotte een progressief signaal uit van de snelle stijging van de ontwikkelingsgelden, die startte in 1965. Bovendien werd in dat jaar Ontwikkelingssamenwerking verheven tot een aparte ministersportefeuille.⁷⁰ Vooruitstrevende ontwikkelingen gingen hand in hand met een splitsing binnen de KVP en ARP. In beide partijen kwamen groepen op die openlijk vragen stelden bij de onvoorwaardelijke loyaliteit aan de VS en NAVO. Zo kon het gebeuren dat vlak voor het

⁶⁶ Van der Maar, *Welterusten mijnheer de president*, 133.

⁶⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 193.

⁶⁸ *Ibidem*, 195.

⁶⁹ Hellema, *Nederland in de Wereld*, 242.

⁷⁰ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 73-74.

aantreden van het kabinet-Den Uyl, in januari 1973, ook de KVP en ARP deelnamen aan een grootschalige demonstratie tegen de Vietnamoorlog.⁷¹

Duidelijk waar te nemen is dus het voorzichtig gehoor geven aan veranderende opinies door de Nederlandse kabinetten. De theorie van Kennedy is hierop van toepassing: Nederlandse elites pasten zich aan, om de snelle veranderingen in de publieke opinie niet onbeantwoord te laten.⁷² Toch zouden de veranderingen niet snel genoeg gaan voor de progressieve partijen, die met *Keerpunt* heel wat verstrekkendere verschuivingen voor ogen hadden. In het volgende gedeelte komt de opkomst van die plannen aan bod.

PvdA: een nieuwe generatie

De anticommunistische en pro-NAVO houding van de PvdA in de Kamerfracties en het hoofdbestuur zou vanaf 1966 hevig opgeschud worden. De eerder beschreven protestgeneratie, van jongeren die het gezag uitdaagden, zag dat de politieke partijen maar beperkt gehoor aan hen gaven. Vooral in de PvdA leidde dit tot hevige confrontaties tussen de meer behoudend ingestelde oudere generatie en de jonge Nieuw Links-aanhangers. De doorbraak van Nieuw Links binnen de PvdA kwam met het pamflet *Tien over Rood* in 1966. De stroming was een aanklacht tegen het ‘zuildenken’ en de regentencultuur binnen de partij. Bovendien hield Nieuw Links er aanzienlijk verstrekkendere standpunten over buitenlandbeleid op na. Hiertoe behoorden onder andere onvoorwaardelijke erkenning van de DDR en het stoppen van Nederlandse deelname aan de NAVO mits Portugal en Griekenland hun mensenrechtensituatie niet zouden verbeteren.⁷³

De oude garde was sterk vertegenwoordigd in de Tweede Kamerfractie en het hoofdbestuur van de partij. Deze generatie stond symbool voor de ‘Dreesiaanse’ mentaliteit van soberheid, pragmatisme en gezagsgetrouwheid. Deze mentaliteit was volgens H. Righart een gevolg van het aan den lijve meemaken van de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende wederopbouw. De norm was hard werken zonder vragen te stellen, om zo op de lange termijn verbetering van de materiële situatie te realiseren.⁷⁴ Het burgerlijke ideaal van gematigdheid op onder andere economisch, sociaal en seksueel vlak was hier sterk aan gekoppeld.

⁷¹ G. Zondergeld, ‘PSP, Provo en Vietnam. Links protest in de jaren zestig en zeventig’, in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter, *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 81-99, 96-97.

⁷² Van der Wijngaart, *Bondgenootschap onder spanning*, 55.

⁷³ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 255.

⁷⁴ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 25.

De hierboven beschreven mentaliteit conflicteerde sterk met een opkomend geluid van idealistisch non-conformisme. Volgens Righart waren er reeds voor de doorbraak van Nieuw Links (1966) aanwijzingen dat de gevestigde orde binnen de PvdA probeerde om radicale (jonge) geluiden het zwijgen op te leggen. Een voorbeeld is de uitschakeling van het Sociaal-Democratisch Centrum in 1959, een groep PvdA'ers die kritiek had op de NAVO. Ook kan de breuk met de radicaal-linkse studentenbeweging Politeia in 1961 hierbij geschaard worden.⁷⁵ De jongere generatie voelde weinig voor de geduldige wederopbouw-mentaliteit: verandering moest nu komen, in Nederland én de rest van de wereld. Het bestuur van de PvdA slaagde er niet in om Nieuw Links onder de duim te houden, zoals eerder wel was gelukt met bewegingen binnen de partij. In 1969 werd een controversiële motie voor de erkenning van de DDR, ingediend door aanhangers van Nieuw Links, aangenomen op het ledencongres.⁷⁶ Daarnaast wist de beweging door te dringen tot het hoofdbestuur van de partij, met als kers op de taart de benoeming van Nieuw Linkser A. van der Louw als partijvoorzitter in 1971.

D66 en PPR: nieuwe radicalen

De grote veranderingen binnen de PvdA vonden plaats in een tijd waarin twee andere partijen opstonden, die beiden een doorbraak in het politieke bestel voor ogen hadden. In 1966 verrees naast Nieuw Links ook een nieuwe partij: D66 (Democraten 66). De partij maakte indruk met een televisiereclame waarin lijsstrekker H. van Mierlo direct de kiezer aansprak. De reclame was volledig in lijn met de intenties van D66: meer directe vertegenwoordiging en opschudden van het brave en verzuilde politieke establishment.⁷⁷ De Nacht van Schmelzer (1966), waarin wederom in korte tijd een Nederlands kabinet viel, had volgens D66 aangetoond dat de oude politieke elite niet in staat was om effectief beleid te voeren.⁷⁸ Eigenlijk was de partij vooral opgericht om een doorbraak te veroorzaken; na realisering hiervan zou D66 weer opgeheven worden. In de verkiezingen van 1967 boekte D66 met deze aanval op de gevestigde orde onmiddellijk een groot succes door zeven zetels te behalen. Net als bij de PvdA en PPR koesterden de leden van D66 een behoefte om het buitenlandbeleid van Nederland radicaal anders aan te pakken. Over het algemeen hechtte D66 in haar verkiezingsprogramma's wel meer waarde aan de defensie-inspanning van Nederland binnen de NAVO. Een ander belangrijk

⁷⁵ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 49.

⁷⁶ F.A. Zuijdham, *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2001) 13.

⁷⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 181.

⁷⁸ Aerts (en anderen), *Land van kleine gebaren*, 307.

verschil was dat D66 een minder groot budget voor ontwikkelingssamenwerking nastreefde dan de PvdA.⁷⁹

De PPR ontstond in 1968 als afsplitsing van de progressieve vleugels van de KVP en ARP. Een motivatie voor afsplitsing vond men ook in de Nacht van Schmelzer. Het kabinet-Cals (1965 – 1966) liep stuk op verzet van de rechtse groepen binnen de confessionele partijen. De oprichters van de PPR waren mede door deze ervaring voorstander van samenwerking met progressieve partijen boven onder andere de VVD en CHU.⁸⁰ De PPR beschreef zichzelf niet als een christelijke partij, maar voerde volgens emeritus lector theologie aan de Universiteit Leiden E. Meijering wel een theologische lading. Dit kwam het duidelijkst naar voren in de door lijsstrekker B. de Gaay Fortman bepleitte gidsland-rol van Nederland ten aanzien van misstanden in de wereld.⁸¹ De Gaay Fortman was de geestelijk vader van de term ‘gidsland’. Hij voorzag dat enkel een kleine actor als Nederland ongevoelig was voor internationale machtsspellen. Bovendien kon het land door de internationale verbondenheid fungeren als schoolvoorbeeld van voorbij grenzen kijken.⁸²

Conclusie

In dit hoofdstuk kwam de lange aanloop waarin de basis voor *Keerpunt 72* ontstond aan bod. Aangevoerd werd dat detente in de Koude Oorlog zorgde voor een minder loyale houding van West-Europa ten opzichte van de VS en NAVO. Tezamen met reputatieverlies van het Westen en relativering van het vijandsbeeld kon zo een opinie ontstaan die aanzienlijk minder uitging van steun aan de gebruikelijke bondgenoten. Dergelijke veranderingen in de publieke opinie maakten de weg vrij voor radicale plannen op het gebied van internationale thema's. Tegelijk vond op nationaal niveau de opkomst van een protestgeneratie plaats. Deze zette vraagtekens bij dogma's in het Nederlandse buitenlandbeleid. In hun kritiek werden zij gemotiveerd door het buitenlandbeleid in de jaren 60 en vroege jaren 70, dat slechts voorzichtige verandering toonde.

⁷⁹ In het verkiezingsprogramma van D66 voor de verkiezingen van 1971 wordt gesproken van een budget voor ontwikkelingssamenwerking dat in 1975 1,25% van het nationaal inkomen behelsde. Het programma van de PvdA uit hetzelfde jaar spreekt van een doelstelling van 2%. Bronnen: D66, *Beleidsplan D'66. Schets voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975* (Amsterdam 1971). Tekstversie geraadpleegd via website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP): <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/d661971/d6671.pdf> (27 januari 2017) 45. PvdA, *Verkiezingsprogramma 1971-1975* (Amsterdam 1971) 27.

⁸⁰ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 147.

⁸¹ E. Meijering, *Hoe God verdween uit de Tweede Kamer. De ondergang van de christelijke politiek* (Amsterdam 2012) 175.

⁸² De Gaay Fortman, ‘De vredespolitiek van de radicalen’, 112.

De internationale en nationale ontwikkelingen waren verbonden. Vooruitstrevende plannen voor het buitenlandbeleid vonden door internationale ontwikkelingen maatschappelijk draagvlak en steun bij politieke partijen en hun electoraat. Dit zorgde er ook voor dat de regerende partijen voorzichtig hun stelligheid in internationale kwesties opzijzetten. Bij de PvdA, D66 en PPR nam men geen genoegen met deze voorzichtige aanpassingen: *Keerpunt* kon geboren worden.

Hoofdstuk 3 | Een progressief verbond

In dit hoofdstuk wordt de tijdsspanne verkleind: het jaar 1972 staat centraal. Daarmee richt het onderzoek zich op de directe aanloop naar de publicatie van *Keerpunt* in oktober 1972. Het hoofdstuk begint met een korte terugblik op de samenwerking van PvdA, D66 en PPR sinds 1966. Vanaf 1971 kwam deze samenwerking echt op gang, met de presentatie van een gezamenlijk kabinet voor de verkiezingen van dat jaar. Vervolgens wordt duidelijk gemaakt hoe de totstandkoming van het progressieve akkoord in september en oktober 1972 eruitzag. Belangrijk hierbij waren de ledencongressen en de voorbereidende onderhandelingen tussen de drie progressieve partijen.

Het laatste wat onderzocht wordt is de rol van het akkoord in de verkiezingsstrijd, die eindigde met de Tweede Kamerverkiezingen van 29 november 1972. Er wordt een link gelegd tussen het programma en de polarisatiestrategie. De deelvraag die beantwoord wordt is: *Hoe kwamen de progressieve drie in 1972 tot een gezamenlijke buitenlandvisie in Keerpunt 1972 en welke rol speelde het akkoord in de verkiezingen van dat jaar?*

Doorzetten van eerdere samenwerking

Het aangaan van samenwerking was voor de PvdA, D66 en PPR niet nieuw. In 1970 kwam een Progressief Akkoord (PAK) tot stand als gevolg van het bundelen van krachten tussen de PvdA, PPR en PSP. In 1971 werd voor de verkiezingen een schaduwkabinet opgesteld, waarbij D66 de PSP verving.⁸³ Het fictieve kabinet presenteerde ook een verkiezingsprogramma, getiteld *Hoofdlijnen van een regeringsprogram 1971-1975*.⁸⁴ De inleiding van het programma doet sterk denken aan de toon van *Keerpunt*. Ook in het programma van 1971 vindt men een aanklacht tegen de kabinetten van de ‘oude politiek’, die niet in staat waren om problemen als woningnood en milieuvervuiling aan te pakken. Tegelijkertijd werd volgens de progressieve drie de ongelijke welvaartsverdeling in de wereld genegeerd. De conclusie luidde ‘de oude problemen zijn niet opgelost, de nieuwe problemen niet aangepakt’.⁸⁵

Hoofdlijnen van een regeringsprogram en het daarbij behorende schaduwkabinet leidde niet tot regeringsdeelname na de verkiezingen van 1971. De PvdA werd in deze verkiezingen

⁸³ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 147.

⁸⁴ PvdA, D66, PPR, *Hoofdlijnen van een regeringsprogram 1971-1975* (Amsterdam 1971).

⁸⁵ *Ibidem*, 1.

de grootste partij. Desondanks moest de partij toezien hoe de bestaande coalitie van KVP, ARP, CHU en VVD overeenkwam door te regeren, ditmaal met DS'70 erbij. De plannen bleven hierdoor grotendeels onaangeroerd. In juli 1972 ontstond nieuwe hoop: door een kabinetscrisis stapte DS'70 uit de coalitie. De resterende partijen besloten verder te gaan in het kabinet-Biesheuvel II (1972 – 1973), dat als voornaamste taak het uitschrijven van nieuwe verkiezingen op zich nam. Halverwege augustus werd 29 november 1972 aangewezen als datum voor de verkiezingen.⁸⁶ De progressieve drie moesten in alle haast aan de slag met de beslissing of men wederom samen op zou trekken in de verkiezingsstrijd. In het geval dat dit ging gebeuren diende de tekst uit 1971 herzien te worden.

Het was voor de progressieve drie unaniem duidelijk dat de samenwerking doorgezet moest worden. Uit notulen van de programmacommissie van D66 blijkt dat de partij een onafhankelijke koers in de verkiezingen overwoog, maar uiteindelijk de voordelen van samenwerking sterker wogen. Kamerlid voor D66 J. Terlouw stelde dat de ledencongressen sympathiek stonden ten aanzien van samenwerking met de PvdA en PPR. Lijsttrekker H. van Mierlo voegde daaraan toe dat D66 alle kansen op meedoen aan een coalitie zou verspillen wanneer niet voor een blok gekozen zou worden. Ook pasten afspraken voorafgaand aan de verkiezingen binnen het transparantie-ideaal van de partij en was men bang dat de confessionelen alles op alles zouden zetten om het op doorbraak gerichte D66 te marginaliseren.⁸⁷

De PPR geloofde ook in de progressieve samenwerking, onder meer vanuit de wens zich af te zetten tegen de oude moederpartijen KVP en ARP. De PvdA hoefde ten slotte ook niet lang na te denken over voortzetting. De partij zinspeelde nog altijd op het doorbeken van de confessionele macht. Na buitengesloten te zijn van de regering in 1971 werd deze strijd lust nog heviger. De beslissing om samen door te gaan was kortom eenvoudig. Vervolgens bleef een lastigere opdracht over: onder grote tijdsdruk een door leden goedgekeurd programma op tafel krijgen.

Het vaststellen van *Keerpunt*: onderhandelen en congresseren

De buitenlandpolitieke stellingnames in *Keerpunt* kwamen tot stand na veel discussie, tussen en binnen de drie progressieve partijen. In het nu volgende gedeelte zal het proces van

⁸⁶ 'Verkiezingen weer samen met cupvoetbal', *NRC Handelsblad*, 18 augustus 1972.

⁸⁷ Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (hierna: DNPP), VIII.3, persoonlijk archief van A.J. Meerburg (D66), 1968-1974, Stukken betreffende gezamenlijk program met PvdA en PPR, inventarisnummer 37, Notulen van de vergadering van de programmacommissie van D'66 op 10 augustus 1972 in Hotel Terminus te Utrecht, 1.

totstandkoming beschreven worden. Daarbij is volop aandacht voor twistpunten in het gewenste buitenlandbeleid van Nederland. Deze kwamen tot een hoogtepunt op de roerige ledencongressen van begin oktober 1972, die ervoor zorgden dat de progressieve samenwerking onder grote druk kwam te staan.

In de aanloop naar de verkiezingen van 1972 moest vluchtig een proces opgezet worden om op democratische wijze tot een gemeenschappelijk programma te komen. De progressieve drie namen het akkoord uit 1971 als basis. Tussen 26 augustus en 9 september 1972 onderhandelde een programmacommissie met zes vertegenwoordigers van de PvdA, vier van D66 en twee PPR-afgevaardigden over de herziening hiervan. Namens de PvdA zetelden hierin onder andere Pronk en E. van Thijn (fractievoorzitter ten tijde van het kabinet-Den Uyl). D66 had onder meer H. Gruyters (minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening tussen 1973 en 1977) en Terlouw afgezonden.^{88, 89}

De discussie over het eerste concept was fel. Meningsverschillen bestonden met name over de Nederlandse houding naar de NAVO en het defensiebudget.⁹⁰ De buitenlandpolitieke onderwerpen zouden tot en met de vaststelling van het uiteindelijke programma twistpunten blijven. Toen de programmacommissie op 9 september het eerste concept overhandigde aan de partijbesturen stonden nog twee meningsverschillen overeind. De PPR-delegatie eiste voorwaardelijk lidmaatschap van de NAVO, afhankelijk van de mate van ontwapening en de houding van het bondgenootschap naar Griekenland en Portugal. De delegatie van D66 stelde zich juist loyaal richting de NAVO op, door bezwaar te maken tegen het terugbrengen van de defensieuitgaven naar 3% van het nationaal inkomen.⁹¹

De eerste concepttekst werd verspreid onder de lokale afdelingen van de drie deelnemende partijen. De afdelingen konden commentaar hierop leveren, wat vervolgens meegenomen werd in de laatste vergaderingen over het conceptakkoord. Van 19 tot en met 22 september onderhandelen ditmaal de hoofdbesturen van de PvdA, D66 en PPR.⁹² De Nederlandse houding naar de NAVO zorgde wederom voor veel onenigheid. Uiteindelijk werd

⁸⁸ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, (hierna: IISG), Archief PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 331, *info-kies '72* (brief aan afdelingsbesturen) (25 augustus 1972) 2.

⁸⁹ Het achterhalen van de delegatieleden van de PPR was niet mogelijk met de beschikbare bronnen.

⁹⁰ Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 238.

⁹¹ IISG, Archief PvdA, PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 332, *Beschrijvingsbrief voor het Buitengewoon congres van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, september 1972) 14.

⁹² Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Groningen, (hierna: DNPP) VIII.3, persoonlijk archief van A.J. Meerburg (D66), 1968-1974, Stukken betreffende gezamenlijk program met PvdA en PPR, inventarisnummer 37, brief programmacommissie D66 aan de leden van D'66 (11 september 1972).

een middenweg gevonden, die op accenten radicaler was dan de afspraken uit 1971. Het lidmaatschap van het bondgenootschap werd niet afhankelijk gesteld van Griekenland en Portugal. Wel zou de mate waarin vrede en veiligheid door de NAVO werden nagestreefd bepalend zijn voor voortzetting van de Nederlandse deelname. Ook het defensiebudget werd onderwerp van discussie. De PvdA en PPR wensten de 3%-norm te hanteren, D66 weigerde dit. Toch werd er een compromis gevonden: op korte termijn diende 1,5 miljard gulden bezuinigd te worden; de 3% gold voor de langere termijn en moest in samenspraak met de NAVO-taakverdeling tot stand komen.⁹³

Na de stoeve onderhandelingen over met name het buitenlandbeleid was het concept van *Keerpunt* gereedgekomen. De ledencongressen van de drie partijen leverden vervolgens voer voor de laatste onderhandelingsronde van de partijbesturen. Dit gebeurde door middel van amendementen die leden en afdelingen in konden zenden. Opvallend was dat de amendementen gebaseerd waren op de oude tekst uit 1971, daar de concepttekst voor *Keerpunt* niet op tijd gereed was voor verzending.⁹⁴ De binnengekomen amendementen werden in opdracht van de partijbesturen geactualiseerd en geplaatst naast de concepttekst. De resultaten van stemmingen op de congressen van de PvdA (5 en 6 oktober), D66 (1 oktober) en PPR (30 september) bepaalden de opstelling waarmee de partijbesturen de laatste onderhandelingen ingingen. Dit slotoverleg vond plaats in de nacht van 6 op 7 oktober.

Dit overleg werd onverwachts ernstig bemoeilijkt door de radicale toon die de PvdA-congresbezoekers op vrijdag 6 oktober aannamen. De eerder beschreven verhouding van Nederland tot de NAVO, ontwapening en het bijbehorende defensiebudget hadden hoge prioriteit voor de aanwezigen.⁹⁵ Het waren dan ook deze onderwerpen waarop verstrekkende amendementen werden aangenomen. Zo pleitte de meerderheid voor eenzijdige verwijdering van nucleaire wapens door de NAVO en voor zo spoedig mogelijke verlaging van de defensie-uitgaven naar 3% van het nationaal inkomen.⁹⁶ Tevens moest Nederland uit de NAVO stappen als Portugal en Griekenland in 1977 nog lid waren.⁹⁷ Ten slotte namen de leden het standpunt

⁹³ Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 238.

⁹⁴ IISG, Archief PvdA, PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 332, *Beschrijvingsbrief voor het Buitengewoon congres van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, september 1972) 2.

⁹⁵ IISG, Archief PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 331, prioriteiten, genoemd in brieven uit afdelingen (18 september 1972).

⁹⁶ IISG, Archief PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 330, *Mededelingen van de Tesselschadestraat*, 'GESPROKEN EN BESLOTEN' (december 1972) 2.

⁹⁷ 'Crisis tussen linkse drie over defensie met moeite bezworen', *Leeuwarder Courant*, 9 oktober 1972.

in dat het budget voor ontwikkelingssamenwerking snel naar 2% van het nationaal inkomen moest, daarmee de 1,5% die door het bestuur gewenst werd overtreffende.⁹⁸

De extreme toon van het PvdA-congres zorgde ervoor dat overeenstemming bereiken over *Keerpunt* moeilijk werd. Van Mierlo uitte onmiddellijk zijn zorgen door te spreken van een ‘gevaarlijke weg’ waarop men beland was.⁹⁹ Bovendien waren PvdA’ers Den Uyl, Van der Stoel en Van der Louw verrast over het gemak waarmee het congres zich radicaal opstelde. Zij hadden de indruk dat dergelijk verstrekkende plannen niet door het gemiddelde PvdA-lid gesteund werden. Ook zou het volgen van de plannen volgens hen negatieve invloed hebben op de rijksbegroting en de internationale geloofwaardigheid van Nederland.¹⁰⁰ In de nacht van vrijdag op zaterdag onderhandelden delegaties van de PvdA, D66 en PPR over een gematigdere tekst, met name op het gebied van buitenlandpolitiek. Onder andere Den Uyl en Van Mierlo maakten zich sterk voor zachtere formuleringen omtrent het NAVO-lidmaatschap en ontwikkelingshulp. Den Uyl verklaarde zelfs dat hij zijn lijsttrekkerschap afhankelijk stelde van de bereidheid van het congres om zich genuanceerder op te stellen.¹⁰¹

De tekst die voortkwam uit het nachtelijk overleg was genuanceerder op het gebied van buitenlandpolitiek dan het PvdA-congres op 6 oktober wenste. Een no-first-use-verklaring moest tot stand komen uit overleg tussen de NAVO en het Warschaupact; eenzijdige Nederlandse ontwapening werd niet nagestreefd. Nederland diende binnen de NAVO sterke druk uit te oefenen op Portugal en Griekenland, maar het lidmaatschap hing niet van de uitkomst af.¹⁰² De verlaging van de defensieuitgaven werd gesteld op 1,5 miljard gulden in de periode 1973 – 1976. Het uitgavenplafond van 3% van het nationaal inkomen werd een streefgetal voor de lange termijn, dat bovendien met de NAVO besproken diende te worden.¹⁰³ Ten slotte pleitte *Keerpunt* voor een stijging van het ontwikkelingsbudget tot 1,5% van het nationaal inkomen binnen vier jaar, in tegenstelling tot de door het congres geëiste 2%.

Met enige moeite aanvaardden alle drie de congressen op 7 oktober de voorgestelde tekst.¹⁰⁴ De amendementen die op het PvdA-congres waren aangenomen, maar niet in *Keerpunt* werden doorgevoerd, bleven overeind als principe-uitspraken.¹⁰⁵ De progressieve drie waren

⁹⁸ ‘PvdA-congres: kernwapens uit ons land’, *Leeuwarder Courant*, 6 oktober 1972.

⁹⁹ ‘Crisis tussen linkse drie over defensie met moeite bezworen’, *Leeuwarder Courant*, 9 oktober 1972.

¹⁰⁰ Zuijdam, *Tussen wens en werkelijkheid*, 239.

¹⁰¹ *Ibidem*, 239.

¹⁰² PvdA, D66, PPR, *Keerpunt 1972*, 41.

¹⁰³ *Ibidem*, 43.

¹⁰⁴ ‘Progressieve drie gaan alleen de verkiezingen in’, *Limburgs Dagblad*, 9 oktober 1972.

¹⁰⁵ IISG, Archief PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 330, *Mededelingen van de Tesselschadestraat*, ‘GESPROKEN EN BESLOTEN’ (december 1972) 1.

door het oog van de naald gekropen. Het vermogen om tot compromissen te komen, onder druk van de achterban, was reeds getest voordat men aan een regering deelnam.

Compromisloze blauwdruk

Keerpunt was tot stand gekomen vanuit de wens van PvdA, D66 en PPR om na de verkiezingen van 29 november 1972 de samenwerking aan te gaan, teneinde een progressieve coalitie te vormen. Het regeerakkoord van de progressieve drie moest als blauwdruk voor toekomstig regeringsbeleid beschouwd worden; er was in principe geen ruimte om water bij de wijn te doen.¹⁰⁶ Deze houding paste bij de intenties van de samenwerkende partijen. Volgens politicoloog J. Thomassen wilden de partijen een duidelijk alternatief bieden voor het in hun ogen niet langer functionerende politieke bestel. De val van meerdere kabinetten in de jaren 60 en begin jaren 70 werd aangegrepen om dit kracht bij te zetten. Aan de kiezer moest vóór de verkiezingen een geformeerde regering gepresenteerd worden, die evident een andere koers voor ogen had. In die tactiek paste het schuwen van compromissen met onder andere de KVP en ARP, ondanks dat men mogelijk met deze partijen moest samenwerken na de verkiezingen.¹⁰⁷

Het afzetten tegen de twee grote confessionele partijen, tezamen met het stellen van onbuigbare eisen voor samenwerking met hen, was een koers die onder leden van de drie partijen op steun kon rekenen. Op het PvdA-congres van oktober 1972 werd een motie aangenomen die dit onderstreepte. In de motie werd het beleid van de kabinetten-Biesheuvel I (1971-1972) en II (1972) sterk bekritiseerd. Vervolgens werd genoemd dat de KVP en ARP de voorwaarden van samenwerking, die door de progressieve drie in september 1972 werden geëist, ‘niet of in onvoldoende mate’ hadden aanvaard. Op basis van deze kennis riep de motie op tot het niet aangaan van gesprekken met de confessionelen over coalitievorming, alvorens dan wel na de verkiezingen.¹⁰⁸ De stroeve relatie tussen de progressieve drie en de confessionelen was in 1971 ook al evident aanwezig. Uit het verslag van een overleg met de PvdA, D66, PPR, KVP, ARP en CHU blijkt dat de laatstgenoemde drie partijen niet in wilden gaan op de eisen van de progressieve drie. De confessionelen hielden samenwerking met de

¹⁰⁶ Van der Wijngaart, *Bondgenootschap onder spanning*, 132.

¹⁰⁷ J. Thomassen, ‘Politieke veranderingen in Nederland’, in: J. Thomassen, Kees Aarts, Henk van der Kolk, *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Enschede 2000) 17-34, 17-18.

¹⁰⁸ IISG, Archief PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 330, congresstuk nummer 7 (motie).

VVD open en wilden niet beloven dat afspraken van voor de verkiezingen gehonoreerd zouden worden in de uiteindelijke formatie.¹⁰⁹

De polarisatie ten aanzien van het confessionele blok was kortom op twee zaken gestoeld: frustratie over eerdere aanvaringen en puur electorale tactiek. De slechte samenwerking was in de loop der jaren ontstaan, maar werd ook gecultiveerd om de kiezer het idee van een duidelijk nieuwe koers te bieden. De progressieve drie gaven de aanzet voor het in het openbaar accentueren van de tegenstellingen. Tegelijkertijd reageerden de confessionelen op hun beurt hier hevig op, daarmee de tweestrijd versterkende. Zo is bekend dat lijsttrekker en toenmalig premier van de ARP, B. Biesheuvel, tijdens een vurige campagnetoespraak een exemplaar van *Keerpunt* in de hoek van het podium smet.¹¹⁰

De kiezer aanspreken

De progressieve drie gaven concrete inhoud aan de nieuwe koers die zij de kiezer beloofden. *Keerpunt* was een programma dat geen concessies deed in haar vooruitstrevendheid. Volgens de progressieve drie was dit iets waar het Nederlandse electoraat om vroeg. Deze schreeuw om een ‘keerpunt’ zou zijn oorsprong vinden in het keer op keer vallen van kabinetten en de volgens de inleiding van het akkoord ‘politieke stijl waarbij beslissingen worden genomen buiten de mensen om’. Steun voor de plannen werd gezocht bij ‘een nieuwe generatie kiezers’, die zich zorgen maakte om toenemende ongelijkheid, massavernietigingswapens en gebrek aan inspraak en zelfbeschikking.¹¹¹ In zijn openingsspeech van het PvdA-congres in oktober 1972 stelde partijvoorzitter A. van der Louw dat dergelijke sentimenten niet alleen leefden bij ‘protesterende groepen’: een ‘zwijgende meerderheid’ wilde ook een linksere koers.¹¹² Hij benadrukte dat *Keerpunt* aan de wens van de kiezer voldeed: ‘De Nederlander van vandaag wil niet alleen maar doen wat hem gezegd wordt. [...] De Nederlander wil meedenken, wil meebeslissen’.¹¹³

Op het gebied van buitenlands beleid werden de radicale voorstellen van *Keerpunt* beschouwd als antwoord op de onder de Nederlandse bevolking gedeelde zucht naar een omslag. De Vietnamdemonstraties en protesten tegen atoombewapening waren voor onder

¹⁰⁹ DNPP, VIII.3, persoonlijk archief van A.J. Meerburg (D66), 1968-1974, Samenwerking met andere (progressieve) partijen, inventarisnummer 22, verslag confessionele en progressieve groep 16 maart 1971.

¹¹⁰ W. Scholten, *Mooie Barend: biografie van B.W. Biesheuvel 1920-2001* (2012) 560.

¹¹¹ PvdA, D66, PPR, *Keerpunt* 1972, 4.

¹¹² IISG, Archief PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 330, speech 5 oktober 1972, OPENINGSSPEECH André van der Louw, Den Haag, 1.

¹¹³ *Ibidem*, 2.

andere de PvdA een signaal dat een groeiend deel van het electoraat vroeg om een Nederland dat meer de middenweg nam in de Koude Oorlog, in plaats van onvoorwaardelijk achter de VS te staan. G. Zondergeld beargumenteert dat het bijstellen van de partijkoers op basis van deze ontwikkelingen het succes van Nieuw Links vanaf 1966 verklaarde. De vernieuwingsbeweging werd omarmd omdat de PvdA inschatte dat deze verschuivende voorkeuren van de kiezer vertegenwoordigde.¹¹⁴

Conclusie

Uit dit hoofdstuk kan een aantal zaken geconcludeerd worden. De progressieve drie stelden door middel van (vrijwel) gelijktijdige congressen *Keerpunt* op. Ook in 1971 wilden zij een duidelijk alternatief bieden voor de confessioneel-rechtse kabinetten. Na deze onsuccesvolle poging zagen zij zich in 1972 genoodzaakt deze tactiek te intensiveren. De partijen vonden elkaar in de wens om vernieuwing af te dwingen. De plannen op het gebied van buitenlandpolitiek namen daarbij een radicalere vorm aan. Tegelijkertijd werd duidelijk dat niet alleen D66, maar ook vooraanstaande PvdA'ers, een roekeloze koers wilden vermijden. In het geval van de PvdA ging dit tegen de aanvankelijke wensen van het partijcongres in. *Keerpunt* kende verstrekkende eisen op het gebied van buitenlandpolitiek, maar had radicaler van aard kunnen zijn als deze 'rem' niet was toegepast. Ook zorgde de rem ervoor dat de samenwerking met D66 geen grote schade opliep.

De verstrekkendere toon van het akkoord werd in de verkiezingsstrijd bijgestaan door de strategie van offensieve polarisatie: samenwerken met de KVP en ARP op basis van concessies was taboe. Er was een stellige overtuiging dat in de verkiezingen deze tactiek vruchtbare grond zou treffen, samen met de vooruitstrevende wensen voor onder andere de buitenlandpolitiek. *Keerpunt* vormde zo een duidelijk alternatief voor de proteststemmer. Desondanks valt te concluderen dat het echte radicalisme, gevoed door de factoren uit hoofdstuk 2, werd afgezwakt door partijprominenten van met name de PvdA en D66. Dit geeft een eerste blik op het proces van schaalvergroting (maatschappij > politiek > wereld), zoals in de inleiding beschreven. In de transitie van maatschappij naar politiek zat een remmende factor. In het laatste hoofdstuk wordt de link tussen politiek en wereld onderzocht.

¹¹⁴ Zondergeld (en anderen), 'PSP, Provo en Vietnam', 95.

Hoofdstuk 4 | Ambitie en praktijk

Het laatste hoofdstuk richt zich op de formatieperiode onmiddellijk na de verkiezingen van 29 november 1972 en vervolgens de regeerjaren van het kabinet-Den Uyl (mei 1973 – december 1977). De volgende deelvraag wordt beantwoord: *Hoe kwam de buitenlandvisie van Keerpunt 1972 terug in de formatie en (discussies over) het beleid van het kabinet-Den Uyl?* Centraal staat de doorvoering van de plannen uit *Keerpunt* in daadwerkelijk beleid. Eerst wordt gekeken naar de connectie tussen het progressieve akkoord en de afspraken die de vijf coalitiepartijen maakten alvorens het regeren. Er zal toegelicht worden waarom de formatie zo stroef verliep. Meningsverschillen over de buitenlandpolitiek speelden hierin een aanzienlijke rol.

Vervolgens zal geanalyseerd worden hoe de internationale thema's terugkwamen in beleidsdiscussies in de ministerraad. Uiteindelijk wordt de balans opgemaakt, waaruit duidelijk moet worden hoe groot de rol van *Keerpunt* in acties en uitingen van het kabinet was en welke factoren dit bepaalden. Betoogd zal worden dat internationale ambities van de progressieve drie niet hoofdzakelijk sneuvelden door conservatieve tegenstand van het confessionele blok. Meningsverschillen traden op tussen progressieve ministers en waren gebaseerd op verschillende inschattingen over de ruimte die Nederland had om autonoom te opereren. In deze verhoudingen werden ambitieuze doelen uit het progressieve akkoord verder afgezwakt.

Formatie: minderheidskabinet of water bij de wijn?

Het kabinet-Den Uyl kwam traag tot stand, met een formatie die bijna een half jaar besloeg. De verkiezingsstrijd van 1972 speelde hierbij een grote rol. De strategie van polarisatie had een gat geslagen tussen de progressieve drie en confessionelen KVP en ARP. Na het tellen van de stemmen bleek desondanks dat de kampen waarschijnlijk tot elkaar veroordeeld waren. De PvdA won met 43 zetels: een grote voorsprong op de KVP, die met 27 zetels tweede werd. Toch ontstond voor de PvdA samen met de PPR (zeven zetels) en D66 (zes zetels) nog geen meerderheid in het Parlement. Een progressief minderheidskabinet werd voorafgaand aan de verkiezingen overwogen, maar zou met 56 zetels erg kwetsbaar zijn.¹¹⁵ Het was voor de KVP en ARP op hun beurt niet mogelijk een rechtse meerderheidscoalitie te vormen met de VVD en

¹¹⁵ Bootsma, Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 65.

CHU. Daar kwam bij dat na de negatieve ervaring van twee kabinetten-Biesheuvel geen van deze partijen hier trek in had.¹¹⁶

De formatie werd niet eenvoudig, gezien in *Keerpunt* was afgesproken dat er geen concessies aan het programma konden worden gedaan. De progressieve partijen kenden bovendien nog altijd veel nijd richting de confessionelen. De PvdA was het ‘verraad’ van de KVP in de Nacht van Schmelzer niet vergeten.¹¹⁷ Bovendien was in 1969 een resolutie aangenomen die samenwerking met de KVP verbood.¹¹⁸ D66 hekelde de confessionelen om hun vastgeroeste politieke stijl, die men sinds 1966 wilde doorbreken. Ten slotte lag voor de PPR samenwerking met de KVP en ARP gevoelig, gezien de radicalen zich juist van deze twee ‘machtsblokken’ hadden afgesplitst.

Ondanks deze bezwaren besloten de progressieve drie onder informateur M. Ruppert (ARP) de mogelijkheden tot samenwerking met de KVP en ARP te verkennen. Na een stroeve eerste verkenning raadde Ruppert aan een socialistische formateur te benoemen. Dit zou volgens hem kunnen leiden tot ‘een voor de meerderheid der volksvertegenwoordiging aanvaardbare uitkomst’. Oud-minister van Binnenlandse Zaken J. Burger (PvdA) nam op 1 februari 1973 deze rol op zich.¹¹⁹ Hij speelde in het verwezenlijken van de progressief-confessionele samenwerking vervolgens een onmisbare rol. Burger deed een ‘inbraak’ bij de ARP en KVP, door direct met overwegend progressieve Kamerleden van deze partijen te overleggen.¹²⁰ Hij bracht ook de PvdA dichterbij samenwerking, door met name Den Uyl tot een buigzamere opstelling te verleiden.¹²¹ *Keerpunt* veranderde van een onbespreekbare blauwdruk in een akkoord dat tussen de regels door uitgelegd kon worden op een manier die de KVP en ARP niet in het harnas joeg.¹²² P. Bootsma en W. Breedveld beschrijven in hun analyse van het kabinet-Den Uyl dat hier de echte basis voor de samenwerking werd gelegd: de ‘fictie’ van het vasthouden aan *Keerpunt* bleef naar buiten toe overeind; de realiteit betekende water bij de wijn doen.¹²³

Den Uyl moest immers voorzichtig manoeuvreren: hij begreep dat de confessionelen niet zomaar hun eigen programma op wilden geven. Tegelijkertijd diende hij de PvdA-achterban tevreden houden. Het was te verwachten dat deze met name op buitenlandpolitieke

¹¹⁶ Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal (hierna: HTK) 1972-1973, 1564 (<http://statengeneraaldigitaal.nl>).

¹¹⁷ Bootsma, Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 12.

¹¹⁸ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 150.

¹¹⁹ ‘Ruppert geeft socialistische formateur wel een kans’, *NRC Handelsblad*, 1 februari 1973.

¹²⁰ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 258.

¹²¹

¹²² Bootsma, Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 78.

¹²³ *Ibidem*, 79.

onderwerpen niet nog verdere concessies wilde doen. Daar kwam bij dat PPR-voorman De Gaay Fortman zijn leden voorhield niet over het progressieve akkoord te willen onderhandelen. Ook eiste hij aanvankelijk een staatssecretaris van de PPR op Buitenlandse Zaken, om tegengeluid voor de als conservatief bekendstaande Van der Stoep te creëren.¹²⁴

De progressieve drie kwamen begin februari 1973 toch enigszins over de brug, met een memorandum waarin een aantal stellingnames uit *Keerpunt* werd geactualiseerd. De partijen beseften dat onder meer inflatie de uitvoering van de plannen had bemoeilijkt. Toch werd in het buitenlandbeleid vooralsnog beperkt toenadering gezocht. Aan de budgetverhogingen voor ontwikkelingssamenwerking mocht bijvoorbeeld niet worden getornd. Uit het feit dat deze post uitgesloten moest worden van noodzakelijke bezuinigingen blijkt de hoge prioriteit die dit onderwerp had.¹²⁵ De ambities wat betreft defensie-uitgaven bleven ook staan: reeds in 1973 moest een budgetvermindering van 140 miljoen gulden gerealiseerd worden. Voor de daaropvolgende jaren diende overleg met de NAVO plaats te vinden.¹²⁶

Door het gebrek aan concessies richting het confessionele blok kon het memorandum de impasse niet doorbreken. Burger concludeerde begin april 1973 de definitieve patstelling. De KVP- en ARP-fracties verweten Den Uyl dat hij te star vasthield aan de eisen van *Keerpunt*. Op het gebied van buitenlandpolitiek was met name het defensiebudget omgeven door meningsverschillen. In de herziene versie van hun akkoord spraken de KVP, ARP en CHU van: ‘de defensie-inspanning voorlopig handhaven op het huidige niveau’. Ook werd de afstemming met de NAVO en het volgen van de *flexible-response* tactiek aanzienlijk sterker benadrukt dan in de actualisering van *Keerpunt*.^{127, 128} De conflicterende buitenlandhoofdstukken van beide programma’s vormden een groot obstakel in de formatie.

De informateurs W. Albeda (ARP) en D. van Agt (KVP) slaagden er desondanks in april 1973 in een doorbraak te forceren. De ‘rode’ en ‘witte’ partijen gingen akkoord met het uitonderhandelen van conflicterende wensen door de kandidaat-ministers.¹²⁹ Dit gaf bij de

¹²⁴ ‘PPR-partner wil geen rood kabinet met een wit randje’, *Leeuwarder Courant*, 10 februari 1973.

¹²⁵ Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (hierna: KB-DH), Kamerstuk Tweede Kamer 1972-1973, kamerstuknummer 12383, ondernummer 243-44, Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal van de Minister-President: Belangrijkste documenten die betrekking hebben op de totstandkoming van het kabinet (15 mei 1973) 26.

¹²⁶ *Ibidem*, 27.

¹²⁷ *Ibidem*, 40.

¹²⁸ De tactiek van flexible response werd door de NAVO halverwege de jaren 60 omarmd. Doordat de NAVO en het Warschaupact gelijke militaire kracht kenden was een totale oorlog zinloos. Om die reden stelde het Atlantische bondgenootschap een plan op om provocaties met gepaste weerstand te beantwoorden. Hierdoor werd een allesvernietigende nucleaire oorlog uitgesteld. Bron: D. Hellema, ‘De Brezjnef-jaren, 1964-1982. De apotheose van de sovjetmacht’, in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter, *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 21-36, 23.

¹²⁹ ‘Eén wit schaap over rode dam bleek beslissend voor formatie’, *Nederlands Dagblad*, 12 mei 1973.

confessionelen de indruk dat hun eigen programma op gelijke voet met *Keerpunt* kwam te staan.¹³⁰ De confessionele partijen stemden vervolgens in met een extraparlamenteair kabinet: hoewel zes van de zestien ministersposten door hen werden ingevuld, verleenden hun Tweede Kamerfracties enkel gedoogsteun. Op deze manier kon de regering leunen op een meerderheid van 97 zetels in de Kamer, waarvan een groot deel echter met onzekerheid was omgeven. Het kabinet-Den Uyl kwam uiteindelijk op 11 mei 1973 tot stand.

Het uitgangspunt: weinig vastgelegd

De vijf partijen die het kabinet-Den Uyl vormden maakten voorafgaand weinig afspraken over het te voeren beleid. De minister-president erkende dit in zijn regeringsverklaring op 28 mei 1973. Hij omschreef de nieuwe coalitie als ‘voor vrijwel niemand het kabinet, dat hij of zij het liefst had gewild’.¹³¹ Een regeerakkoord met een gezamenlijke tekst ontbrak: de verkiezingsprogramma’s *Keerpunt 1972* (PvdA, D66, PPR) en *Schets van beleid voor 1973 en volgende jaren* (KVP, ARP, CHU) werden als uitgangspunt genomen.¹³² Op punten die van elkaar verschilden was het kabinet voornemens om nadere discussies te voeren en het Parlement te raadplegen. Op het gebied van buitenlands beleid werden enkele fundamentele en minder fundamentele twistpunten niet bij aanvang uitgevochten.

In de regeringsverklaring sprak Den Uyl wel uit dat de samenwerkende partijen zich als ‘een progressief kabinet’ presenteerden.¹³³ Dit werkte door in de uitspraken die hij over de Nederlandse buitenlandpolitiek deed. Er werd fel gesproken over de ‘nog steeds groter wordende kloof tussen rijke en arme landen en de miljarden verslindende bewapeningswedloop’. Ook verwees Den Uyl naar het gidsland-principe: het kabinet zag ‘mogelijkheden om bij te dragen tot de groei naar een veiliger en rechtvaardiger wereld’.¹³⁴ Er zou gestreefd worden naar ‘het doen verdwijnen van rassendiscriminatie en kolonialisme’. Verder konden bevrijdingsbewegingen in (voormalig) koloniale gebieden rekenen op humanitaire steun en meer ontwikkelingsgeld. Het budget voor ontwikkelingssamenwerking diende te stijgen naar 1,5% van het nationaal inkomen in 1976. Dit percentage was in lijn met de wensen uit *Keerpunt*, hoewel Den Uyl niet sprak over de langere termijn doelstelling van 2%.¹³⁵

¹³⁰ HTK 1972-1973, 1564.

¹³¹ HTK 1972-1973, 1563.

¹³² HTK 1972-1973, 1564.

¹³³ HTK 1972-1973, 1565.

¹³⁴ HTK 1972-1973, 1566.

¹³⁵ HTK 1972-1973, 1573

De premier kondigde aan dat de NAVO gebruikt ging worden voor het verwezenlijken van democratie in al haar lidstaten, daarmee op Portugal en Griekenland hintende. In de regeringsverklaring werd het bondgenootschap op zichzelf niet kritisch benaderd, wat een contrast vormde met onder meer het PvdA-congres van oktober 1972. Wel kondigde Den Uyl een onderzoek naar no-first-use-verklaringen (ook van het Warschaupact) aan, net als het streven tot taakspecialisatie en bezuiniging in de krijgsmacht te komen. Desondanks werd er zeer voorzichtig over veranderingen bij Defensie gesproken. De verwachtingen werden getemperd, door te stellen dat het reeds verlagen van de uitgaven in 1973 moeilijk werd. Ook ontbraken plannen om zonder NAVO-consultatie grote ombuigingen door te drukken.¹³⁶

Concluderend spraken uit de regeringsverklaring ambitieuze wensen en werden internationale misstanden sterk afgekeurd. Plannen om hier iets aan te doen ten koste van Nederlandse (diplomatieke) belangen bleven daarentegen grotendeels uit. De formateur Burger wees desondanks in zijn eindverslag aan de koningin een aantal te verwachten twistpunten aan. Met name het budget van Defensie kon volgens hem ‘een geschilpunt van enige orde’ worden. Toch dacht hij dat compromissen mogelijk waren. De confessionelen hadden de nadruk in hun programma gelegd op handhaving van defensieuitgaven, de progressieven op handhaven van de defensie-*inspanning*; ergens moest hierin een brug zijn te slaan. Wel wees Burger op meningsverschillen over de gewenste mate van gehoorzaamheid aan de NAVO in het kader van ombuigingen in de Nederlandse militaire bijdrage.¹³⁷

Burger voorzag ook verschillen in opvattingen over ontwikkelingssamenwerking. Een aanzienlijke stijging van het Nederlandse budget hiervoor, gebaseerd op de visie van Tinbergen, was een van de grootste buitenlandpolitieke wensen van *Keerpunt*. Bestedingsruimte voor dit doel diende vrijgemaakt te worden bij de uitgaven aan de krijgsmacht. Op korte termijn moesten de ontwikkelingsuitgaven in de periode 1973 tot 1976 naar 1,5 procent van het nationaal inkomen stijgen.¹³⁸ In een memorandum uit februari 1973 werd dit bedrag geconcretiseerd naar 1,25 miljard gulden, wat niet veel meer was dan de KVP en ARP wensten.¹³⁹ Burger concludeerde wel uit zijn vergelijking dat tussen 1974 en 1976 het beoogde budget steeds verder uit elkaar zou gaan lopen. Ook hier was hij optimistisch over de kloof: alle vijf de partijen waren het eens over dat achtergestelde gebieden geholpen moesten worden. Men zou voor de invulling hiervan op een ‘dosis goede wil’ van elkaar mogen rekenen.¹⁴⁰

¹³⁶ HTK 1972-1973, 1572

¹³⁷ KB-DH, Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal van de Minister-President (15 mei 1973) 43-44.

¹³⁸ PvdA, D66, PPR, *Keerpunt 1972*, 37.

¹³⁹ KB-DH, Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal van de Minister-President (15 mei 1973) 26.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 43.

Regeerjaren: gesneuvelde ambities?

Over de regeerjaren van het kabinet-Den Uyl is veel geschreven en gesproken. Misschien wel de populairste zienswijze is die van een ambitieus progressief blok dat door een aantal zaken haar plannen zag mislukken. Wielenga noemt in dit kader de samenwerking met de meer behoudend ingestelde confessionele partijen, die niet bereid waren *Keerpunt* als blauwdruk te zien. Vaak hadden volgens Wielenga de ARP en KVP de neiging om bij progressieve plannen ‘op de rem te gaan staan’.¹⁴¹ De onveranderlijkheid van de internationale context wordt ook vaak aangehaald als reden voor het niet slagen van grote ambities. Het uitblijven van resultaat in wapenonderhandelingen tussen de NAVO en het Warschaupact in 1973 was bijvoorbeeld een reden om, tegen de wensen van *Keerpunt* in, af te zien van een Nederlandse no-first-use-verklaring.¹⁴²

In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk zal nader ingegaan worden op deze zienswijze: vielen de plannen voor de buitenlandpolitiek in *Keerpunt* inderdaad ten prooi aan de kille realiteit van het regeren in een (politieke) wereld die zich niet naar eigen hand liet zetten? Men kan stellen dat de PvdA volledige zeggenschap kreeg op buitenlandgebied, met eigen ministers van Buitenlandse Zaken (Van der Stoep), Ontwikkelingssamenwerking (Pronk) en Defensie (Vredeling). Toch zou blijken dat dit geen garantie bood op het realiseren van progressieve wensen ten aanzien van hoe Nederland zich in de wereld moest opstellen. In het volgende gedeelte zullen de twee in de inleiding genoemde terreinen van de Nederlandse buitenlandpolitiek naar voren komen: (I) ontwikkelingssamenwerking en dictatoriale en (neo)koloniale regimes en (II) defensie en NAVO in Koude Oorlog-verband.

Samen bieden de twee analyses zicht op de connectie tussen wens en realiteit. Aan het einde van dit hoofdstuk moet duidelijk zijn welke factoren essentieel waren in de mate van invloed die *Keerpunt* had op het buitenlandbeleid.

Ontwikkelingssamenwerking en verzet tegen dictaturen en (neo)kolonialisme

Uit analyse van de ministerraad tussen 1973 en 1977 valt op dat geregeld discussies werden gevoerd over welke landen ontwikkelingshulp verdienden. Ook bestond het dilemma van in hoeverre het helpen van landen in een moeilijke situatie boven bondgenootschappelijk belang moest gaan. Pronk verweet bijvoorbeeld in de ministerraad van 15 februari 1974 de Westerse landen dat zij geen aandacht besteedden aan de stijging van voedselprijzen. Hij zag een contrast

¹⁴¹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 260.

¹⁴² Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 166-167.

met de olieboycot, die Nederland kreeg te verwerken nadat het Israël had gesteund met wapens en bevoorrading in de Jom Kipoeroorlog (oktober 1973). De olieboycot zorgde er toen wél voor dat men naar de onderhandeltafel snelde, omdat de eigen belangen bedreigd werden.¹⁴³ Ook toonde met name Pronk zich ontevreden over de snelheid waarmee het ontwikkelingsbudget steeg. Op 15 juni 1973 sprak hij ergernis uit over dat er in 1973 nog geen extra geld naar zijn portefeuille ging en dat het stuwmeer van onbested ontwikkelingsgeld slechts traag afnam. Al met al vond hij dat de acties van het kabinet in het geheel niet rijmden met het ‘politieke prioriteitschema’ dat was gesteld in *Keerpunt* en bij aanvang van het kabinet.¹⁴⁴

In maart 1976 deden zich ontwikkelingen voor die een interessante kijk bieden op de discussie in de regering-Den Uyl omtrent de besteding van het ontwikkelingsbudget. De verzetsgroepen tegen het blanke minderheidsbewind in Rhodesië (1964 – 1979) kregen steun van een groeiende Cubaanse militaire aanwezigheid. Vredeling achtte dit volstrekt onwenselijk en stelde voor om de Nederlandse hulp aan Cuba op te schorten. Ook wilde hij dat Nederland geen steun gaf aan buurlanden van Rhodesië, gezien deze reeds wapens van China en Rusland ontvingen. Vredeling botste in zijn standpunten met Pronk, die in de discussie aangaf dat strategische overwegingen in het kader van de Koude Oorlog niet een stempel mochten drukken op de ontwikkelingshulp die Nederland gaf. Van der Stoel nam een pragmatische tussenpositie in: hulp aan de buurlanden van Rhodesië kon juist de afhankelijkheid van China, Rusland en Cuba verkleinen.¹⁴⁵

De aandacht voor internationale welvaartsverdeling bleek vaak onverenigbaar met de Nederlandse positie in de Koude Oorlog. Deze barrière gold ook op het gebied van het aanklaarten van mensenrechten, verbonden aan het gidsland-principe. Eerdergenoemde protesten in de jaren 60 en vroege jaren 70 hadden laten zien dat in Nederland aandacht groeide voor mensenrechten. De Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek werd bijvoorbeeld vanaf 1960 fel bekritiseerd door steeds meer partijen. Ook de afkeer van het Amerikaanse optreden in Vietnam klonk zeer luid.¹⁴⁶ Het kabinet-Den Uyl had met *Keerpunt* de verwachting geschapen dat deze schreeuw naar een Nederlands mensenrechten-offensief beantwoord zou worden. De positie in de vijandigheid tussen het Westen en de communistische wereld mocht hierbij geen rol spelen.

¹⁴³ Nationaal Archief, Den Haag, (hierna: NL-HaNA), 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1399, Notulen 1974 feb., Ministerraad 15 februari 1974, 20.

¹⁴⁴ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1235, Notulen 1973 jan. – juni, Ministerraad 15 juni 1973, 36.

¹⁴⁵ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1976, inventarisnummer 1925, Notulen maart, Ministerraad 26 maart 1976, 8.

¹⁴⁶ Malcontent, *Op kruistocht in de derde wereld*, 34.

In september 1973 ontstond op dit vlak een interessant dossier voor de kersverse regering. In Chili werd een conservatieve coup gepleegd door A. Pinochet, die leidde tot de dood van de socialistische leider S. Allende. Nadat Pinochet de macht over had genomen volgden ernstige mensenrechtenschendingen en onderdrukking. Veel PvdA'ers, waaronder Den Uyl en Pronk, hadden in het verleden een grote bewondering voor Allende getoond en zagen de 'Chileense droom' uiteenspatten.¹⁴⁷ De Verenigde Staten waren verheugd met de ontwikkelingen in Chili, gezien dit een verzwakking van het internationale socialisme betekende.

Het kabinet nam actie in het geval van Chili. Economische sancties werden ingesteld en een fanatiek diplomatiek offensief zag het licht. De Nederlandse delegatie in de VN hamerde op het instellen van een onderzoekscommissie. Dit ging in tegen de belangen van de VS, die het regime van Pinochet tot hun bondgenoten rekenden.¹⁴⁸ Ook werd Nederlandse ontwikkelingshulp aan Chili gestaakt, net als financiering van bedrijven die exporteerden naar het land.¹⁴⁹ Het handelen van Nederland liet zien dat men niet wegschrok van acties die het ideaal van gidsland boven allianties in het Oost-West conflict stelden.

Tijdens een persoonlijk onderhoud met de Amerikaanse president G. Ford op 14 mei 1975 sprak Den Uyl duidelijk zijn ergernissen over het Amerikaanse buitenlandbeleid uit. Hij memoreerde de jaren 50, waarin de Verenigde Staten het imago van voorvechter van dekolonisatie en ontwikkelingslanden hadden.¹⁵⁰ Dit stond in schril contrast met de stijfheid waarmee het land volgens de premier vasthield aan de kapitalistische welvaartsverdeling.¹⁵¹ In het overleg verdedigde Den Uyl bovendien de 1,5%-norm voor ontwikkelingshulp, die in *Keerpunt* en de regeringsverklaring was opgenomen. Hij baseerde deze hoge norm op de '*moral and theological involvement*' van zijn kabinet, gestoeld op de Nederlandse '*Calvinist tradition*'.¹⁵²

De positie van de minister-president Den Uyl in de kwestie van mensenrechten en ontwikkelingslanden kan als een middenpositie worden omschreven. In mei 1975 kwam het verlenen van rijkssubsidie aan een film over de mensenrechtensituatie van de Palestijnen in de

¹⁴⁷ P. Baehr, M. Castermans-Holleman, F Grünfeld, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* (Antwerpen 2002) 43.

¹⁴⁸ Ibidem, 49.

¹⁴⁹ Ibidem, 62.

¹⁵⁰ Gerald R. Ford Presidential Library (digitaal archief), National Security adviser. Presidential correspondence with foreign leaders, 1974-77, Box 3 – Presidential Correspondence with Foreign Leaders, Netherlands – Prime Minister Johannes den Uyl, MEMORANDUM OF CONVERSATION (14 mei 1975), <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0351/1555838.pdf> (24 januari 2017) 5.

¹⁵¹ Ibidem, 5-6.

¹⁵² Ibidem, 5

ministerraad aan bod. Pronk was een voorstander, maar werd door onder meer Van der Stoel en minister van Justitie en vicepremier van Agt (KVP) op de negatieve gevolgen voor de band met Israël gewezen.¹⁵³ Den Uyl sprak zijn zorgen uit over de Palestijnse kwestie en vond dat Nederland hier meer aandacht voor moest hebben. Desondanks toonde hij zich pragmatisch door zich aan te sluiten bij de voorspellingen over de band met Israël. De vriendschap was volgens Den Uyl belangrijk, omdat deze juist uitzicht bood op het succesvol aanpakken van de Palestijnse problematiek.¹⁵⁴ Dergelijke voorbeelden scheppen een ambivalent beeld van Den Uyl: in zijn uitingen en idealen was hij fel, in handelingen uiterst voorzichtig en doordrongen van te verwachten consequenties.

Defensie en NAVO in Koude Oorlog-verband

Een belangrijk twistpunt binnen het kabinet-Den Uyl was de benodigde mate van dreiging richting de landen van het Warschaupact. Door het optreden van detente werd deze sinds de tweede helft van de jaren 60 reeds lager ingeschat in de maatschappij en politiek.¹⁵⁵ Deze inschatting contrasteerde met de werkelijkheid volgens hoogleraar Militaire Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht J. Hoffenaar. Het vermogen tot militair dreigen van het Westen maakte ontspanning juist mogelijk, omdat dit de communistische landen tot overleg dwong.¹⁵⁶ Dergelijke interpretatieverschillen speelden ook in de Nederlandse politiek toen het kabinet-Den Uyl aantrad. In *Keerpunt* waren radicale plannen opgenomen, die ervoor pleitten dat Nederland eerste stappen zou zetten in ontwapening en ontspanning in de Koude Oorlog (*no-first-use*). Kernwapens moesten bijvoorbeeld snel van Nederlandse bodem verdwijnen. Bovendien was er de wens dat de NAVO en het Warschaupact opgingen in een gezamenlijk Europees veiligheidssysteem. Als de NAVO niet genoeg richting ontspanningspolitiek gestuurd kon worden moest Nederland het lidmaatschap heroverwegen.¹⁵⁷

Dergelijke standpunten waren nauw verbonden aan meningsverschillen over de (kwade) intenties van het Warschaupact. In de ministerraad traden vanaf het aantreden van het kabinet-Den Uyl juist tussen PvdA-ministers felle discussies hierover op. Minister van Financiën W. Duisenberg (PvdA) vond bijvoorbeeld dat Nederland de toon moest zetten in ‘het doorbreken

¹⁵³ NL-HaNA, Ministerraad 30 mei 1975, 13.

¹⁵⁴ Ibidem, 12.

¹⁵⁵ Over de (internationale) rol van detente in de aanloop naar het kabinet-Den Uyl kan terugverwezen worden naar hoofdstuk 2.

¹⁵⁶ J. Hoffenaar, ‘‘De baby is er!’ De Defensienota 1974 en het gevecht over de toekomst van de krijgsmacht’, in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter, *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 37-58, 38.

¹⁵⁷ PvdA, D66, PPR, *Keerpunt 1972*, 40-41.

van de filosofie dat de gevechtskracht van de partijen gelijk moet blijven'.¹⁵⁸ Tekenend was ook een discussie over vervanging van het *Honest John* raketsysteem, in de ministerraad van 1 juni 1973. Vredeling stelde dat het niet vervangen van het verouderde systeem nadelig kon uitpakken. Hij beargumenteerde dit vanuit de diplomatieke geloofwaardigheid van Nederland in de NAVO. Bovendien zag hij wel degelijk een reëel gevaar vanuit het oosten, dat beantwoord moest worden met krachtige middelen voor zelfverdediging.¹⁵⁹

De discussie over het benodigde dreigingsniveau was dus lang niet altijd een conflict tussen de progressieven en de confessionelen; vaker spleet deze juist het progressieve blok op. Een aantal progressieve leden van de ministerraad verwees met name in het begin van de regeerperiode vaak naar beloftes uit *Keerpunt*. Pronk hekelde bijvoorbeeld op 22 juni 1973 dat het nucleaire beleid van Defensie enkel 'pro forma' aan het progressieve akkoord uit 1972 tegemoetkwam. Gedurfde Nederlandse stappen richting ontwapening en stevige bezuinigingen bleven volgens hem uit, ondanks dat dit de kiezer was beloofd.¹⁶⁰ Uit analyse van de ministerraad valt op dat met name Van der Stoel geregeld wees op de stoeve opstelling van de Sovjet-Unie in onderhandelingen. De minister van Buitenlandse Zaken geloofde er om die reden niet in dat idealistische stappen van Nederland enig effect konden hebben.¹⁶¹ Bovendien toonde hij zich keer op keer een echte diplomaat, door te waarschuwen voor de nadelige effecten van een te vooruitstrevende Nederlandse houding bij NAVO-bijeenkomsten.

In overleggen over de Defensienota van 1974 bleek tevens dat er fundamentele meningsverschillen waren tussen progressieve bewindslieden. Het kabinet wilde bezuinigen op de kostenpost van Defensie, maar wist dat de verplichte NAVO-consultatie dit bemoeilijkte.¹⁶² Een duidelijke scheiding tekende zich af in de ministerraad van 29 april 1974. Vredeling (PvdA) en Van der Stoel (PvdA) begrepen de hoge eisen die de NAVO stelde aan de Nederlandse defensie-inspanningen. Van der Stoel stelde dat de Sovjet-Unie nimmer bereidwillig reageerde op eenzijdige wapenvermindering vanuit het Westen: 'De Sovjet-Unie incasseert dergelijke concessies zonder er iets voor terug te geven'.¹⁶³ Het pleidooi voor het volhouden van een krachtige militaire dreiging werd ook door Minister van Binnenlandse Zaken W. de Gaay

¹⁵⁸ Hoffenaar, 'De baby is er!', 46.

¹⁵⁹ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1235, Notulen 1973 jan. – juni, Ministerraad 1 juni 1973, 20.

¹⁶⁰ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1235, Notulen 1973 jan. – juni, Ministerraad 22 en 23 juni 1973, 60.

¹⁶¹ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1410, Notulen 1974 dec., Ministerraad 20 december 1974, 7.

¹⁶² De Nederlandse overheid was verplicht fundamentele wijzigingen in het defensiebeleid af te stemmen met de *Defense Planning Committee* van de NAVO.

¹⁶³ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1402, Notulen 1974 apr., Ministerraad 29 april 1974, 9.

Fortman (ARP) ondersteund, door terug te verwijzen naar de slechte staat van het Nederlandse leger bij de Duitse inval in mei 1940.¹⁶⁴

In het overleg van 29 april valt op dat minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk H. van Doorn (PPR) en Pronk (PvdA) fundamenteel anders in de kwestie stonden. Zij memoreerden beiden de op ontwapening gerichte afspraken in *Keerpunt* en de regeringsverklaring. De ministers hekelden het gebrek aan een actieve ontspanningspolitiek, tegen alle beloftes in.¹⁶⁵ Den Uyl schaarde zich ook min of meer in dit kamp. Hij waarschuwde voor een buitenproportioneel hoge uitgavenpost bij Defensie indien men alle taken vol zou houden. Een ‘massale aanval van Lubeck tot Passau’ achtte hij niet waarschijnlijk.¹⁶⁶

Er valt reeds te concluderen dat het kabinet ruwweg in tweeën viel te delen, dwars door partijkaders. Er waren voorstanders van een eenzijdige ontspanningspolitiek (onder meer Pronk, Duisenberg en Van Doorn) en realisten die de rol van Nederland in de spanningen van de Koude Oorlog meer als gegeven zagen, zoals Van der Stoel, Vredeling en De Gaay Fortman. Wel was er ook binnen dit blok onderscheid: Van der Stoel zag vooral de diplomatieke belangen van Nederland, Vredeling en De Gaay Fortman de daadwerkelijke veiligheidsdreiging. De zorg om het afwijken van de vredespolitiek van *Keerpunt* onder internationale druk leefde bij alle progressieve ministers, maar lang niet in even sterke mate.

De minister-president nam in de onenigheden dikwijls zijn rol als bewaker van de politieke koers op zich. Den Uyl vertegenwoordigde het geweten van de progressieven, maar vertaalde dat niet in voorstellen voor radicale acties. Op 18 september 1974 noemde hij in de ministerraad een onderzoek dat aantoonde dat een meerderheid van de Nederlanders voor stevige bezuinigingen op defensie was.¹⁶⁷ Ook noemde hij de passage uit *Keerpunt*, die voorwaardelijk lidmaatschap van de NAVO bepleitte.¹⁶⁸ Desondanks had Den Uyl ook begrip voor de andere zijde van de discussie: hij beweerde in de Raad van 22 en 23 juni 1973 niet aan te willen sturen op het verspelen van diplomatiek gewicht in de discussie over ‘denuclearisatie in het algemeen’. Nederlandse nucleaire ontwapening tegen de zin van het bondgenootschap in moest daarom vermeden worden.¹⁶⁹

De beschreven tweedeling tekende zich ook af in een andere belangrijke kwestie: de verhouding tussen Nederland en NAVO-bondgenoten Griekenland en Portugal. In dit

¹⁶⁴ NL-HaNA, Ministerraad 29 april 1974, 23.

¹⁶⁵ Ibidem, 16.

¹⁶⁶ Ibidem, 24.

¹⁶⁷ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1407, Notulen 1974 sep., Ministerraad 18 september 1974, 9.

¹⁶⁸ Ibidem, 10.

¹⁶⁹ NL-HaNA, Ministerraad 22 en 23 juni 1973, 66.

onderwerp kwamen de Koude Oorlog en het gidsland-principe samen: woog het aankarten van mensenrechtenschendingen in deze landen zwaarder dan de eenheid binnen de NAVO? Op het oktobercongres van de PvdA in 1972, waar *Keerpunt* centraal stond, waren de dictatoriale regimes onderwerp van felle discussie geweest. Een amendement werd aangenomen dat stelde dat het lidmaatschap van de NAVO opgezegd zou moeten worden als in 1976 deze regimes nog bestonden.¹⁷⁰ De discussie zorgde destijds voor een grote kloof met de confessionele partijen. Het was immers KVP-prominent Luns die tot ergernis van velen lovende woorden over Portugal had gesproken.¹⁷¹ Met het aantreden van een progressief-confessioneel kabinet waren dus alle blikken gericht op de houding die Nederland in deze kwestie zou aan gaan nemen.

Een eerste kans om te handelen kwam in juni 1973 op de NAVO-conferentie in Kopenhagen. Van der Stoel kaartte op aandringen van de ministerraad de situatie in Griekenland en Portugal aan. De Noorse, Deense, Canadese en Belgische delegaties waren het met Nederland eens, maar hadden vooraf gewaarschuwd geen openlijke confrontatie op te zoeken, waaraan Van der Stoel gehoor gaf.¹⁷² Ook op de Europese veiligheidsconferentie in Helsinki (juli 1973) sneed Van der Stoel het onderwerp aan, ditmaal bilateraal met Griekse, Portugese en Amerikaanse ministers.¹⁷³ Met de geleidelijke transitie van Portugal naar democratie kwam de Nederlandse band met het land wederom aan de orde. In de ministerraad van 29 april 1974 ontstond een discussie over het erkennen van de nieuwe, meer democratisch georiënteerde, regering van het land. Van Doorn en Pronk wilden geen erkenning indien Portugal niet de koloniale gebieden af zou staan. Onder andere Van der Stoel en De Gaay Fortman maakten hier bezwaar tegen omdat dit de diplomatieke band met Portugal kon verstoren.¹⁷⁴

Op de NAVO-topconferentie van 28 en 29 mei 1975 benadrukte Ford de wens om ook Spanje bij het bondgenootschap te betrekken.¹⁷⁵ In *Keerpunt* stond vermeld dat lidmaatschap van Spanje, dat een dictatoriaal bewind onder leiding van F. Franco kende, uit den boze was.¹⁷⁶ Den Uyl sprak zich over het lidmaatschap op de conferentie dan ook zeer afkeurend uit, zo rapporteerde hij in de ministerraad van 30 mei 1975. Wel deed hij dit enigszins veilig in

¹⁷⁰ S. Rozemond, 'De PvdA en de NAVO', *Internationale Spectator* 27 (1973) 3, 73-77, 73.

¹⁷¹ Voor de lovende woorden van Luns en de reacties hierop kan terugverwezen worden naar hoofdstuk 2.

¹⁷² NL-HaNA, Ministerraad 22 en 23 juni 1973, 18.

¹⁷³ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1236, Notulen 1973 juli. – sep., Ministerraad 13 juli 1973, 18.

¹⁷⁴ NL-HaNA, Ministerraad 29 april 1974, 2.

¹⁷⁵ NL-HaNA, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1594, Notulen 1975 mei, Ministerraad 30 mei 1975, 4.

¹⁷⁶ PvdA, D66, PPR, *Keerpunt* 1972, 41.

samenspraak met de Britse premier H. Wilson.¹⁷⁷ Ook in het eerdergenoemde gesprek tussen Den Uyl en Ford, in het Witte Huis op 14 mei 1975, kwam de kwestie van controversiële NAVO-lidstaten aan de orde. Den Uyl stelde dat met name jonge mensen de NAVO het liefst zagen als een verbond dat zich inzette voor democratie. Hij lichtte ook toe dat met name in de jaren 60 de houding van de Nederlandse burger richting de VS kritischer was geworden.¹⁷⁸ Het is uiteraard niet uitgesloten dat hij hierbij aan de opmars van Nieuw Links en haar kritiek op de NAVO en de VS dacht.

Conclusie

Wanneer we de bevindingen van dit hoofdstuk samenvatten valt op dat een aantal preconcepties niet lijkt te kloppen. Eerder is genoemd dat in de beschouwing van het kabinet-Den Uyl vaak wordt gesproken over ambities die sneuvelen door samenwerking met de conservatiever ingestelde KVP en ARP. De twee blokken in de coalitie lieten in de formatie verschillen tussen hun programma's open. *Keerpunt* was een akkoord waarover volgens de progressieve drie niet te onderhandelen viel. Men kon hierdoor verwachten dat meningsverschillen voornamelijk tussen de twee kampen uitgevochten zouden worden.

De werkelijkheid lag minder eenvoudig: met name binnen het progressieve blok waren meningsverschillen over internationale rechtvaardigheid en wapenvermindering aan de orde van de dag. Bewindslieden als Pronk en Van Doorn wensten een vooruitstrevend Nederlands beleid in internationale kwesties, dat desnoods ten kosten kon gaan van diplomatieke voorzichtigheid en de positie binnen de NAVO. Met name Vredeling liet zich voor een PvdA-minister opvallend lovend uit over het Atlantische bondgenootschap en de bijbehorende (militaire) offers. Met deze opstelling plaatste hij zich enigszins in het kamp van de ministers van de KVP en ARP. Van der Stoel gaf duidelijk indruk waarde te hechten aan diplomatieke spelregels. Hoewel hij zich zo nu en dan idealistisch uitte, toonde hij zich geen voorstander van roekeloze statements en een te autonome buitenlandpolitiek.

Uiteraard is ook de rol van de minister-president Den Uyl geanalyseerd. Naar voren kwam een beeld van een premier die zijn idealen zag sneuvelen in de realiteit van de buitenlandse omstandigheden. De oorzaak lag dus niet enkel bij weerstand vanuit confessionele hoek. Pleidooien tegen wapenopbouw en onrechtvaardigheid sprak hij vaak uit in de ministerraad. Vervolgens sloot hij deze vaak af met relativerende woorden waaruit besef van

¹⁷⁷ NL-HaNA, Ministerraad 30 mei 1975, 5.

¹⁷⁸ 2-3.

de beperkte invloed van Nederland sprak. In gesprekken met bondgenoten noemde hij ergernissen over hun beleid, maar openlijke confrontatie in grotere verbanden bleef uit. Uiteindelijk was Den Uyl vaak voorstander van voorzichtig opereren om de dialoog open te houden. Dit werd ook het beleid dat Nederland koos. Wel moet gezegd worden dat in de regeerjaren van het kabinet niet louter de controverse werd geschuwd. Het daadkrachtig optreden tegen de coup in Chili was hier een voorbeeld van.

In het proces van (maatschappij > politiek > wereld) is nu de laatste schakel verduidelijkt. De ambities op internationaal vlak van het kabinet-Den Uyl waren in de totstandkoming van *Keerpunt* en de formatie reeds bescheidener geformuleerd. Bij toetreding op het wereldtoneel bleek dat men nog voorzichtiger moest opereren. Uiteenlopende inschattingen over de speelruimte die Nederland desondanks had zorgden voor conflicten tussen progressieve bewindslieden.

Conclusie | Voorzichtig keren

De vraag die in dit onderzoek beantwoord werd luidde: *Hoe ontstond de buitenlandvisie in Keerpunt 1972 en welke rol speelde deze in de aanloop naar en het beleid van het kabinet-Den Uyl?* Het onderzoek was onderverdeeld in drie blokken, te beginnen met de context waarbinnen *Keerpunt* vanaf de jaren 60 vorm kreeg. Vervolgens stonden de korte termijn aanloop naar de verkiezingen van 1972 en ten slotte het kabinet-Den Uyl (1973 – 1977) centraal. Door het volgen van deze stappen werd duidelijk hoe de radicale plannen voor de buitenlandpolitiek ontstonden, hoe de politiek deze overnam en ten slotte in welke mate deze werden geïmplementeerd. Daarmee lag het proces van schaalvergroting (maatschappij > politiek > wereld) onder de loep. Twee hierin te plaatsen thema's stonden centraal: (1) de verhouding tussen maatschappij en nationale politiek en (2) de positie van een klein of middelgroot land in de wereldpolitiek. Uit het onderzoek is gebleken dat in het geval van *Keerpunt* deze thema's een sterke koppeling kenden.

In het eerste hoofdstuk werd duidelijk dat de plannen op het gebied van buitenlandpolitiek in *Keerpunt* radicaal waren. Deze plannen gingen immers in tegen belangen van (Atlantische) bondgenoten en maakten significante ombuigingen in nationale bestedingen noodzakelijk. Het gidsland-ideaal werd gepropageerd: een internationale positie die zich niet liet leiden door blokdenken, wantrouwen en economisch eigenbelang.

Het radicale karakter van het akkoord werd mogelijk gemaakt door een aantal ontwikkelingen in de jaren 60, zoals in hoofdstuk 2 beschreven. De internationale invloed van detente, reputatieverlies van het Westen en verslechtering van de Atlantische band zorgden ervoor dat kritiek op de VS en NAVO gangbaarder werd. In de jaren 60 kwam bovendien een protestgeneratie op, die weinig waarde hechtte aan dogma's in de internationale politiek. Deze generatie brak aan de vooravond van *Keerpunt* door in de gelederen van de PvdA, D66 en PPR. De combinatie van internationale en binnenlandse veranderingen maakte de weg vrij voor de radicale buitenlandvisie.

In hoofdstuk 3 stond het jaar 1972 centraal. In dat jaar gingen de progressieve drie over op een fellere vorm van polarisatie. Er werd gestuurd op een campagnestrategie die duidelijker dan in 1971 de verschillen met de KVP en ARP benadrukte. *Keerpunt* sloot hier naadloos op aan, daar het een akkoord was waaraan het aanbrenge van concessies niet was toegestaan. Ook vormde de inhoud op onder andere buitenlandpolitiek vlak een contrast met de vermeende oude

politiek van de confessionelen. Wel was reeds in deze fase een gematigde invloed te zien: de radicale voorstellen op het PvdA-congres van 6 oktober werden deels genuanceerd door vooraanstaande leden als Van der Louw, Van der Stoel en Den Uyl. Dit deden zij om D66 tegemoet te treden, maar ook omdat zij waakten voor een te roekeloze internationale koers.

De formatie en de regeerjaren van het kabinet-Den Uyl werden ten slotte behandeld in hoofdstuk 4. Hier kwam een aantal interessante bevindingen aan het oppervlak. De polarisatie in de verkiezingscampagne en meningsverschillen over internationaal beleid zorgden voor een stoeve toenadering bij de formatie. Opvallend genoeg waren dit niet de grootste hindernissen in de uitvoering van de buitenlandplannen in *Keerpunt*. Analyse van de ministerraad in de jaren 1973-1977 toonde aan dat met name ministers uit het progressieve blok botsten. Er ontstonden fundamentele meningsverschillen, ondanks dominantie van de PvdA op het domein buitenland. Bewakers van de radicale plannen uit 1972, zoals Pronk en Van Doorn, ergerden zich aan de beperkte uitvoering hiervan. Onder andere Van der Stoel en Vredeling toonden besef voor de onveranderlijke internationale verhoudingen en lange termijn gevolgen van een radicale koers. Den Uyl uitte zijn gewetensbezwaren, maar handelde uiteindelijk vaak ook met een dergelijk pragmatisme. Op een aantal uitzonderingen na voldeed de wijziging van de Nederlandse internationale opstelling niet aan de verwachtingen die *Keerpunt* had geschapen. Het contrast met de ideeën van onder andere Nieuw Links en de congressen van oktober 1972 was nog duidelijker.

De hierboven beschreven conclusies kennen een interessante plaats in de academische discussie, die in de inleiding werd geschetst. De bevindingen ontkrachten de visie van Righart, die uitgaat van de jaren 70 als conservatief decennium tegenover de 'progressieve jaren 60'. Inderdaad bestaat er een groot verschil tussen de door de revolutionaire jaren 60 gevoede plannen voor de Nederlandse buitenlandpolitiek en de daadwerkelijke koerswijziging tussen 1973 en 1977. Maar de plannen werden niet zozeer bemoeilijkt door samenwerking met de KVP en ARP: onveranderlijke internationale structuren waren de boosdoener. Het afbouwen van de wapenrace en het tegengaan van onrechtvaardigheid kon enkel voorzichtig nagestreefd worden. Het proces van schaalvergroting, dat in dit onderzoek gevolgd werd, vertoont overeenkomsten met de kanaliseringstheorie van Kennedy. *Keerpunt* en het daaropvolgende kabinet-Den Uyl waren producten van maatschappelijke tendensen, die werden gekanaliseerd in de politiek via Nieuw Links en nieuwe partijen D66 en PPR. Wel werden progressieve idealen afgezwakt in de totstandkoming van het programma en vervolgens in het kabinet onder internationale druk.

De tweede academische discussie was die omtrent de positie van een klein of middelgroot land in de wereldpolitiek. Ook in de regeerjaren van het kabinet-Den Uyl was voornamelijk het door Voorhoeve omschreven small power-gedrag waar te nemen. De loyaliteit naar de NAVO hield stand en echt radicale acties bleven uit. Toch sneuvelden niet alle idealen van *Keerpunt* in de continuïteit. De maatregelen tegen het Chili van Pinochet, het aanklaarten van de situatie in Portugal en Griekenland en keuzes in de ontwikkelingsuitgaven waren uitzonderingen. Deze kennis bevestigt de opvatting van Kuitenbrouwer, dat humanitaire overwegingen zo nu en dan toch boven diplomatieke voorzichtigheid gingen. Ook werd een aantal karaktereigenschappen van small powers, zoals door Toje geformuleerd, bevestigd. De gidsland-rol van Nederland past bij het aannemen van een niche, waarmee een kleine actor zich toch kan onderscheiden. Ook het feit dat Nederland weliswaar voorzichtig een eigen koers zocht, maar uiteindelijk altijd waarde hechtte aan de status quo van de NAVO, is in lijn met de typische eigenschappen.

Na afronding van het onderzoek blijft een aantal vragen open. Hoewel notulen van de ministerraad een goed beeld gaven van de verhoudingen in van het kabinet-Den Uyl, moest soms in het duister getast worden. Het is niet gelukt om inzage te krijgen in de overleggen van de progressieve drie over de buitenlandvisie van *Keerpunt*. Voor analyse van spanningen tussen de drie partijen tot 1973 moest voornamelijk teruggegrepen worden op ledencongressen en uitspraken van vooraanstaande partijleden. Van de discussies over buitenlandpolitiek tussen onder andere Den Uyl, Van Mierlo en De Gaay Fortman (PPR) waren geen notulen te vinden. Dit gold in zekere mate ook voor de formatie van het kabinet-Den Uyl. Men moet het stellen met uitingen die in de media werden gedaan door de (in)formateurs en fractievoorzitters. Notulen van onderhandelingen over de buitenlandkoers in de formatieperiode lijken niet overgeleverd te zijn.

Met het onderzoek naar de internationale standpunten van *Keerpunt* is een goed beeld geschetst van (discussies over) de internationale politiek van Nederland in de periode 1967 tot 1977. Gezien de bondige omvang was er geen ruimte alle aspecten hiervan te belichten. Getracht is om twee destijds veelbesproken domeinen van het buitenlandbeleid te volgen vanaf de opkomst van nieuwe opinies tot verwezenlijking hiervan. Het doel was om op unieke wijze hiermee bij te dragen aan de beeldvorming van de jaren 60 en het kabinet-Den Uyl. In meer algemene zin was er de wens om een positie te beargumenteren binnen discussies over de doorvoering van idealen in de politiek en de rol van een klein of middelgroot land in de wereldpolitiek. Voor een nog vollediger beeld kunnen andere politieke domeinen onderzocht

worden. Ook zou vergelijkend onderzoek naar doorvoering van idealen in de (internationale) politiek in andere (Europese) landen nuttig zijn.

Keerpunt bleek een levendige en handige basis om een tijdperk terug te halen. Het akkoord biedt tegelijkertijd een tijdloze toepassing. Het laat zien hoe idealen als gevolg van maatschappelijke en internationale ontwikkelingen onder druk komen te staan wanneer politieke gematigdheid en (internationale) onveranderlijkheden aan de orde zijn.

Utrecht 2017

15.929 woorden

Literatuurlijst

Primaire bronnen

D66, *Beleidsplan D'66. Schets voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975*

(Amsterdam 1971). Tekstversie geraadpleegd via website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP):

<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/d661971/d6671.pdf>
(27 januari 2017).

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, VIII.3, persoonlijk archief van A.J. Meerburg (D66), 1968-1974, Stukken betreffende gezamenlijk program met PvdA en PPR, inventarisnummer 37, Notulen van de vergadering van de programmacommissie van D'66 op 10 augustus 1972 in Hotel Terminus te Utrecht.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, VIII.3, persoonlijk archief van A.J. Meerburg (D66), 1968-1974, Stukken betreffende gezamenlijk program met PvdA en PPR, inventarisnummer 37, Brief 11 september 1972 programmacommissie D66 aan de leden van D'66.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, VIII.3, persoonlijk archief van A.J. Meerburg (D66), 1968-1974, Samenwerking met andere (progressieve) partijen, inventarisnummer 22, verslag confessionele en progressieve groep 16 maart 1971.

Gerald R. Ford Presidential Library (digitaal archief), National Security adviser. Presidential correspondence with foreign leaders, 1974-77, Box 3 – Presidential Correspondence with Foreign Leaders, Netherlands – Prime Minister Johannes den Uyl, MEMORANDUM OF CONVERSATION (14 mei 1975),

<https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0351/1555838.pdf> (24 januari 2017).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, Archief PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 330, speech 5 oktober 1972, OPENINGSSPEECH André van der Louw, Den Haag.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, Archief PvdA, Stukken betreffende het buitengewoon congres van de PvdA (oktober 1972, Den Haag), 1971-1972, inventarisnummer 330, congresstuk nummer 7 (motie).

- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, Kamerstuk Tweede Kamer 1972-1973, kamerstuknummer 12383, ondernummer 243-44, Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal van de Minister-President: Belangrijkste documenten die betrekking hebben op de totstandkoming van het kabinet (15 mei 1973).
- Leeuwarder Courant*, 'Crisis tussen linkse drie over defensie met moeite bezworen', 9 oktober 1972.
- Leeuwarder Courant*, 'PvdA-congres: kernwapens uit ons land', 6 oktober 1972.
- Leeuwarder Courant*, 'PPR-partner wil geen rood kabinet met een wit randje', 10 februari 1973.
- Limburgs Dagblad*, 'Progressieve drie gaan alleen de verkiezingen in', 9 oktober 1972.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1399, Notulen 1974 feb., Ministerraad 15 februari 1974.
- Nederlands Dagblad*, 'Eén wit schaap over rode dam bleek beslissend voor formatie', 12 mei 1973.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1235, Notulen 1973 jan. – juni, Ministerraad 15 juni 1973.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1594, Notulen 1975 mei, Ministerraad 30 mei 1975.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1235, Notulen 1973 jan. – juni, Ministerraad 1 juni 1973.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1235, Notulen 1973 jan. – juni, Ministerraad 22 en 23 juni 1973.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1410, Notulen 1974 dec., Ministerraad 20 december 1974.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1402, Notulen 1974 apr., Ministerraad 29 april 1974.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1407, Notulen 1974 sep., Ministerraad 18 september 1974.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1235, Notulen 1973 jan. – juni, Ministerraad 22 en 23 juni 1973.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1945 juli – 1975, inventarisnummer 1236, Notulen 1973 juli. – sep., Ministerraad 13 juli 1973.
- Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Raad van Ministers (MR), 1976, inventarisnummer 1925, Notulen maart, Ministerraad 26 maart 1976.

- NRC Handelsblad*, 'Verkiezingen weer samen met cupvoetbal', 18 augustus 1972.
- NRC Handelsblad*, 'Ruppert geeft socialistische formateur wel een kans', 1 februari 1973.
- PvdA, 'Gesproken en besloten', *Mededelingen van de Tesselschadestraat 1* (december 1972).
- PvdA, *Beschrijvingsbrief voor het Buitengewoon congres van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, september 1972).
- PvdA, D66, PPR, *Hoofdpijnen van een regeerprogramma 1971-1975* (Amsterdam 1971).
- PvdA, D66, PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972).
- PvdA, *Verkiezingsprogramma 1971-1975* (Amsterdam 1971).
- Rozemond, S., 'De PvdA en de NAVO', *Internationale Spectator* 27 (1973) 3, 73-77.
- Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal 1972-1973 (<http://statengeneraaldigitaal.nl>).

Literatuur

- Aerts, R., Liagre Böhl, H. de, Rooy, P. de, Velde, H. te, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2010).
- Baehr, P., Castermans-Holleman, M., Grünfeld, F, *Human Rights in the Foreign Policy of the Netherlands* (Antwerpen 2002).
- Bootsma, P., Breedveld, W., *De verbeelding aan de macht. Het Kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag 1999).
- Crump, L., 'Nederland en het Warschaupact', in: J. Pekelder, R. Raben en M. Segers, *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Utrecht 2015) 107-127.
- Hartmans, R., 'Het anticommunisme was binnen de PvdA een obsessie', *De Groene Amsterdammer* (versie 15 juni 1994), <https://www.groene.nl/artikel/het-anticommunisme-was-binnen-de-pvda-een-obsessie> (4 oktober 2016).
- Hellema, D., 'De Brezjnev-jaren, 1964-1982. De apotheose van de sovjetmacht', in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter, *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 21-36.
- Hellema, D., *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).
- Hellema, D., *Nederland in de Wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 2014).

- Hoffenaar, J., 'De baby is er!' De Defensienota 1974 en het gevecht over de toekomst van de krijgsmacht', in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter, *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 37-58.
- Hoffenaar, J., 'Nederland en zijn militaire veiligheid', in: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers, *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Utrecht 2015) 177-198.
- Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kikkert, J.G., *De wereld volgens Luns* (Utrecht 1992).
- Kleistra, Y., 'Nederlands buitenland beleid als een donut', in: D. Hellema, M. Segers, J. Rood, *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Utrecht 2011) 123-149.
- Kol, J., 'Jan Tinbergen en de bewuste planning van internationale economische betrekkingen', *Internationale Spectator* 7/8 (2003) 382-387.
- Maar, R. van der, *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Utrecht 2007).
- Malcontent, P.A.M., *Op kruistocht in de derde wereld. De reacties van de Nederlandse regering op ernstige en stelselmatige schendingen van fundamentele mensenrechten in ontwikkelingsland, 1973 - 1981* (Hilversum 1998).
- Meijering, E., *Hoe God verdween uit de Tweede Kamer. De ondergang van de christelijke politiek* (Amsterdam 2012) 175.
- Montesqieu Instituut, 'Schaduwkabinetten' als mislukte opmaat naar een Progressieve Volkspartij', *De Hofvijver* (elektronische nieuwsbrief), 2 maart 2011.
- Nolan, M., *The Transatlantic Century. Europe and America, 1890-2010* (Cambridge 2012).
- Righart, J.A., *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
- Thomassen, J., 'Politieke veranderingen in Nederland', in: J. Thomassen, Kees Aarts, Henk van der Kolk, *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Enschede 2000) 17-34.
- Toje, A., *The European Union as Small Power. After the Post-Cold war* (Hampshire 2010).
- Voorhoeve, J.J.C., *Peace, Profits and Principles: A Study of Dutch Foreign Policy* (Leiden 1985).
- Wielenga, F., *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010).

- Wijngaart, K. van der, *Bondgenootschap onder spanning. Nederlands-Amerikaanse betrekkingen 1969-1976* (Hilversum 2011).
- Zondergeld, G., 'PSP, Provo en Vietnam. Links protest in de jaren zestig en zeventig', in: J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter, *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 81-99.
- Zuijdam, F.A., *Tussen wens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam 2001).

Basisinformatie

- Wolff, P. de, 'Levensbericht J. Tinbergen', in: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, *Levensberichten en Herdenkingen 1994* (Amsterdam 1995) 97-106.
- Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden, 'Kabinet-Biesheuvel I en II (1971-1973)',
http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwa/kabinet_biesheuvel_i_en_ii_1971_1973 (21 januari 2017).
- Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden, 'Kabinet-Cals (1965-1966)',
http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwc/kabinet_cals_1965_1966 (21 januari 2017).
- Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden, 'Kabinet-De Jong (1967-1971)',
http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw1/kabinet_de_jong_1967_1971 (21 januari 2017).
- Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden, 'Kabinet-Den Uyl (1973-1977)',
http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977 (21 januari 2017).
- Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden, 'Tweede Kamerverkiezingen 1972',
http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwu/tweede_kamerverkiezingen_1972 (21 januari 2017).

Bijlagen

Uitslag Tweede Kamerverkiezingen 28 november 1972 ¹⁷⁹

Partij	Stemmen	Percentage	Zetels	Winst/verlies
Partij van de Arbeid (PvdA)	2.021.454	27,3	43	+4
Katholieke Volkspartij (KVP)	1.305.401	17,7	27	-8
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)	1.068.375	14,4	22	+6
Antirevolutionaire Partij (ARP)	653.609	8,8	14	+1
Politieke Partij Radicalen (PPR)	354.829	4,8	7	+5
Christelijk Historische Unie (CHU)	354.463	4,4	7	-3
Communistische Partij Nederland (CPN)	330.398	4,4	7	+1
Democraten '66 (D'66)	307.048	4,1	6	-5
Democratisch Socialisten '70 (DS'70)	304.714	4,1	6	-2
Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)	163.114	2,2	3	
Boerenpartij	143.239	1,9	3	+2
Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)	131.236	1,7	2	
Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)	111.262	1,5	2	
Rooms Katholieke Partij Nederland (RKPN)	67.658	0,9	1	+1

¹⁷⁹ Parlementair Documentatiecentrum Universiteit Leiden (hierna: PDC), 'Tweede Kamerverkiezingen 1972', http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwu/tweede_kamerverkiezingen_1972 (21 januari 2017).

**Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken (BZ), Ontwikkelingssamenwerking (OS)
en Defensie (D), 1965-1973** ¹⁸⁰

Kabinet	Portefeuille	Bewindspersoon
Cals (1965 – 1966)	BZ	J. Luns (KVP)
	D	P. de Jong (KVP)
De Jong (1967 – 1971)	BZ	J. Luns (KVP)
	D	W. den Toom (VVD)
Biesheuvel I en II (1971 – 1973)	BZ	N. Schmelzer (KVP)
	OS	C. Boertien (ARP)
	D	H. de Koster (VVD)

¹⁸⁰ PDC, 'Kabinet-Cals (1965-1966)', http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwc/kabinet_cals_1965_1966 (21 januari 2017). Op dezelfde website: 'Kabinet-De Jong (1967-1971)', http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw1/kabinet_de_jong_1967_1971 (21 januari 2017); 'Kabinet-Biesheuvel I en II (1971-1973)', http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwa/kabinet_biesheuvel_i_en_ii_1971_1973 (21 januari 2017); 'Kabinet-Den Uyl (1973-1977)', http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uy1_1973_1977 (21 januari 2017).

**Kabinet-Den Uyl (1973 – 1977): ministers en staatssecretarissen Buitenlandse Zaken,
Ontwikkelingssamenwerking en Defensie ¹⁸¹**

Portefeuille	Functie	Bewindspersoon
Buitenlandse Zaken	Minister	M. van der Stoel (PvdA)
	Staatssecretaris ^A	P. Kooijmans (ARP)
	Staatssecretaris ^B	L. Brinkhorst (D66)
Ontwikkelingssamenwerking	Minister	J. Pronk (PvdA)
Defensie	Minister ^C	H. Vredeling (PvdA)
	Minister ^D	A. Stemerding (PvdA)
	Staatssecretaris ^E	A. Stemerding (PvdA)
	Staatssecretaris ^F	J. Mommersteeg (KVP)
	Staatssecretaris ^G	C. van Lent (KVP)

^A belast met aangelegenheden betreffende de VN en de VN-organisaties en ontwapeningsvraagstukken

^B belast met Europese samenwerking, 11 mei 1973 – 8 september 1977

^C 11 mei 1973 – 31 december 1976

^D 31 december 1976 – 19 december 1977

^E belast met materieelzaken, herziening militaire straf- en tuchtrecht en ruimtelijke ordening, 11 mei 1973 – 31 december 1976

^F belast met personeelszaken, 11 mei 1973 – 1 maart 1974

^G belast met personeelszaken, 11 maart 1974 – 19 december 1977

¹⁸¹ PDC, 'Kabinet-Den Uyl (1973-1977)', http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977 (23 januari 2017).